કાશ્મીરનો પ્રવાસ

• અથવા •

સ્વર્ગનું સ્વપ્ન.

લેખક:—કલાપી.

તે

સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ.

સંસ્થાન લાઠીના સ્વર્ગસ્થ ઠાકોર સાહેબ

પ્રકાશક :—સંચિત્

રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા.

પોરબંદર—કાઠીયાવાડ.

૧૯૧૨.

निवापांजली

સંવત્સર અગ્યાર ! આજ કાલની વાતને !
પણ ના વીતી રાત, એવી યાદી—સૂરસિંહ !

' બાપુ ' મીઠો બોલ, કોને કહી બોલાવીયે ?
'હોંકારો' અણમોલ દેશે કો ! ઓ !—સૂરસિંહ !

' બાપુ ' કહેતાં બાથ ભરી, ઉઠીને સેટતા,
ચાંપે હૈયા સાથ, કો ? વિણ વ્હાલા—સૂરસિંહ !

' ભાઇ ' ભળતું વેણ, તુજ મ્હોં મીઠું, મલકતું ;
સંભારી એ કેણ, કૈક રૂવે છે—સૂરસિંહ !

વયમાં ન્હાનો બાળ, વૃદ્ધ બની 'હ્યો બાપલા !
છવિશ વર્ષે કાળ, કીધો : સાધુ—સૂરસિંહ !

છપ્પનિઓ દુષ્કાળ આવ્યો, જિત્યો : સર્વને ;
અમને પૂરી આળ આપી, ચાલ્યો—સૂરસિંહ !

૬

મનમાં કૈંને હામ મળવા માટે રહી ગઇ!
રહયા વિમાસી આમ : 'સાગર' સરખા—સૂરસિંહ!

રોતાં રાખ્યાં આમ : પરણી, ધરણી, બાળને.
ગુરૂ પાછળ પરિયાણ, વિરહ સહયો ના,—સૂરસિંહ!

વ્હાલિ વસ્તી કાજ, આંસુડાં બહુ ખેરતો,
રોતી રાખી આજ, ઉઠી ચાલ્યો—સૂરસિંહ!

ઘેલી થઇ ગુજરાત, વાણી ત્હારી સાંભળી;
રડતી આંસુ ધાર : સંભારીને—સૂરસિંહ!

પ્રેમીનો દિલદાર, વિસામો વ્હાલાં તણો,
દુઃખિયાંનો આધાર : સાચો સાયર—સૂરસિંહ!

વીરા! જગની વાટ, વશમી વેળા, કૈકની;
સરલ થઇ ગ્યો સાથ : ત્હારી સાથે—સૂરસિંહ!

'ન્હાવુ' 'સ્હેવું' એક : ભેદ ગણી ભૂલ્યા ઘણા,
પણ ત્હેં તો રાખી ટેક : સાચો સાથી—સૂરસિંહ!

"ધન, યૌવન ને ધામ, માંટીમાં માંટી મળે"
કહેતાં એમ તમામ : કરી બતાવ્યું—સૂરસિંહ!

'ગંગાજળ' ઉપનામ, કવિ ગોહિલકુળ આપતા:
પાકું દીધું પ્રમાણ: ત્હેતો ગોહિલ—સુરસિંહ!

સરલ, રસિક તુજ બોધ, સ્નિગ્ધ બની ગઇ શુષ્કતા!
'સુનમ' તણી એ શોધ સૂની થઈ: હવે—સુરસિંહ!

નિજ ઉર કેરી વાત કથવા, કાવ્ય 'હમીરનું'
રહયું અધૂરૂં આજ, તુજવિણ, સ્નેહી—સુરસિંહ!

મરતી કવિતા કાજ, માથું દીધું મહિપતી!
રંડાણી તે આજ તુજ વિણ: રસિયા,—સુરસિંહ!

લક્ષ્મી, સરસ્વતિ સાથ, ના દેખી: ના સાંભળી:
બન્નેનો સગાત તુજ પદ પેખ્યો!—સુરસિંહ!

સરજ્યા લેવા શ્વાસ: માંડયા તે મટશે નહીં:
શી રીતે તુજ પાસ આવી શકીયે?—સુરસિંહ!

સૂનો આ સંસાર: સાર વિનાનો થઇ રહયો.
એળેં આ અવતાર સંચિત શોચે:—સુરસિંહ!

સંચિત.

જન્મ સવત ૧ ૩૦ — વિદેહ સવત ૧૯૫૬

" અગર ફીરદોઝ રૂવેઅર જમીનસ્ત, "

" હમીનસ્તો ! હમીનસ્તો ! હમીનસ્ત ! ! "

(દિવાને ખાસ, દિલ્હી.)

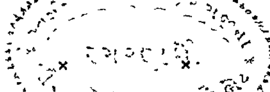
પૃથ્વિ ઉપર જો કયાંઇ પણ સ્વર્ગ હોય

તો તે અહીં છે ! અહીં છે ! અહીં છે !

સ્વર્ગસ્થ લાઠી ઠાકોર સાહેબ શ્રીસુરસિંહજી
કાશ્મીરમાં–૧૮૯૦

× × ×

ા તે કાશ્મીર દેશના મધુરવા મીઠા ઝરા આવશે,
હાલા પાન્થ! તહીં જરી વિરમજે, એ દેશ વ્હાલો મને;
યાંના તે અતિ રમ્યને ટપકતા મીઠા રસે કુંજમાં—
ીચ્છા દ્રાક્ષ તણા બિલોરી જલમાં છાયા રહે પાડતા!

× × ×

ંધ્યાએ વળી હિમ પર્વત તણાં શૃંગો ગુલાબી બને!
ીણુંખાણું, ઝરેઝરા, સર સહુ ત્યારે રૂપેરી બને!
યાંનાં તે ગિરિ શાં તરૂ ગિરિ નભે તારાથી વાતો કરે,
ા સૌ દિવ્ય ઉજાસમાં ગરક થૈ હર્ષે ભર્યાં ખીલશે!

× × ×

હાલા, હું ગુરુ ને વળી તુજ સખો, તે ભક્ત સંભારજે,
ાણુારા! મુજ પ્રાણ! તે વખત તું રોજે અરેરે ભલે!
શિર્ણુ તરુ એક મેં વનમહીં ત્યાં તું વળી બેસજે,
હાલા! મેં લઘુ એક કોતરી લખ્યું તે કાવ્ય તું વાંચજે!

× × ×

પાન્થ પંખીડું—કેકારવ.

કલાપી.

× × ×

"Well, Nature is the incarnation of a thought and turns to a thought again as ice becomes water and gas. The world is mind precipitated and the volatile essence is for ever escaping again into the state of free thought. Hence virtue and pungency of the influence on the mind of natural object whether inorganic or organised. Man imprisoned, man crystalised, man vegetative speaks to man impersonated.

× × ×

—Nature fails not to provide
Impulse and utterance. The whispering air,
Sends inspiration from the shadowy heights,
And blind recesses of the caverned rocks;

× × ×

Roaming or resting under grateful shade
In peace and meditation cheerfulness,
Where living things, and things inanimate,
Do speak, at Heaven's command, to eye and ear
And speak to social reason's inner sense, -
With inarticulate language.

× × ×

કાશ્મીરનો પ્રવાસ ૧૮૯૦.

×   ×   ×

॥ प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धा ॥
॥ न्पूर्वोद्दिष्टा मनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ॥
॥ स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां ॥
॥ शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् ॥

×   ×   ×

॥ वेणीभूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य सिंधुः ॥
॥ पांडुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः ॥
॥ सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती ॥
॥ कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥

×   ×   ×

॥ उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः ॥
॥ कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ॥
॥ शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः ।
॥ प्रत्युद्यातः कथमपि भवान्गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥

×   ×

નામદાર દરબારશ્રી વાજસુરવાળા સાહેબ
બગસરા.

માનવંતા નામદાર પ્રીય દરબાર શ્રી
વાજસુરવાળા સાહેબ,

માહાશય,

આ લઘુ લેખના સર્વાંશે—દેશ, કાળ, અને નિમિત્તના—આપ નેતા અને વળિ સાક્ષી છો. સ્વર્ગસ્થની એ અલૌકિક સમાધી આપે સ્વતઃ અનુભવી છે. રસપાનની એ તલ્લીનતા આપે જોઇ છે. અને છેવટ, એ સર્વના સ્થૂલ આવિર્ભાવ રૂપ આ લેખ, શ્રી જગન્નાથપૂરીમાં, સ્વર્ગસ્થે પ્રથમ આપનેજ અર્પણ કરી, રાજકોટ મોકલ્યો હતો; તો, સ્વર્ગસ્થની એ સ્વાભાવિક ચેષ્ટાને આજે આમ યથાતથ્ય સ્વરૂપમાં રજુ કરતાં સ્વર્ગસ્થની ઇચ્છા અને ઉર્મિને,—હું પણ આ સર્વનો સાક્ષી ભૂત હોવાથી—અનુસરૂં તેમાં કંઈ વિશેષ નથી. સ્વર્ગસ્થે કરેલું પુનઃ કરૂં છઉં.

આશા છે કે, એ મધુત્તમ ક્ષણોનું અહોનિશ—હવે તો શોકમિશ્રિત—સ્મરણ કરાવનાર આ સ્થૂળ નિમિત્ત—હવે મ્હારા તરફથી—પુનઃ સ્વીકારી ઉપકૃત કરશો.

શ્રી સુદામાપૂરી,
ભાદ્રપદ પૂર્ણીમા, ૧૯૬૮.

હું છઉં,
સદાનો આપનો,
સ્નેહાંકિત સેવક,
વિઃ રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝાના
શ્રી સચ્ચિદાનંદ સ્મરણ પૂર્વક પ્રણામ.

ऊपक्रमोपसंहार

“કાઠીઆવાડની રાજકુમાર કૉલેજમાં આઠ વર્ષ ભણ્યા”
“પછી મારો વિચાર હિંદુસ્થાનની મુસાફરી કરવાનો થયો.”
“કુમાર શ્રી ગીગાવાળા પણ આ કૉલેજમાં ઘણા લાંબા”
“વખતથી વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. તેમણે મેહેરબાન મેક-”
“નૉટન સાહેબને કૉલેજમાંથી રજા આપવા અરજ કરી.”
“ત્યારપછી કેટલાક વખતે એમને રજા મળવાથી મેકનૉટન”
“સાહેબે એમને હિંદુસ્થાનની મુસાફરી કરવા અભિપ્રાય”
“આપ્યો. ગીગાવાળા મારા મિત્ર હોવાને લીધે એમનો”
“વિચાર મને પણ સાથે લેવાનો થયો. મેકનૉટન સાહેબે”
“મારે માટે પણ મુસાફરીની ગોઠવણ કરી. * * *”
“મનહર બાલકૃષ્ન જોશી, બી.એ., એલ.એલ.બી.”
“કુમાર શ્રી ગીગાવાળાને અને મને, અમારી છેલ્લી ટર્મમાં”
“કાયદા અને અર્થશાસ્ત્ર શીખવતા હતા. એમનો સ્વભાવ”
“ઘણો સારો હોવાને લીધે અમારાં અને એમનાં મન મળ્યાં.”
“એક દિવસ બે કલાક અભ્યાસ કર્યા પછી, સાંઝના પાંચ”
“વાગે, લીંબડીના ઉતારામાં અમે ચા પીતા હતા. વરસાદ”
“ઝરમર ઝરમર વરસતો હતો. ઘાટાં વાદળાં ચડી આવ્યાં”
“હતાં. કૉલેજની વાડી પાસે જ હોવાથી ઘણું રમણીય”
“લાગતું હતું. જોશી માસ્ટરે કાલીદાસનો એક શ્લોક શરૂ કર્યો.”

"આવા કવિઓ કયા દેશને શોભાવતા હતા એ પ્રશ્ન મેં"
"પુછ્યું. જવાબમાં એમણે કહ્યું કે : કાશ્મીરમાં. વળી"
"એમણે કાશ્મીર દેશનું વર્ણન કર્યું. આ ઉપરથી કાશ્મીર"
"જવા અમારૂં મન ઉશ્કેરાયું."

(કલાપી, તા. ૧-૧૦-૯૧.)

જેમ આ લઘુ લેખ તેમજ આ લેખના નિમિત્ત રૂપ ઉપર આપેલું અવતરણ શ્રી કલાપીના સાહિત્ય પ્રવેશનું મંગલાચરણ છે; સોલસત્તર વર્ષની કિશોર વયના એક રાજકુંવરની કલમનું પ્રથમ ઉત્થાન છે અને ભવિષ્યના તરૂણ કવિની કલા અને કલ્પનાનું બીજક છે.

રા. ભાઇશ્રી ચંદ્રશંકરે આ લઘુ લેખને અંગે જે ઉહાપોહ કરેલ છે તે વાંચી ગયા પછી, સ્વતઃ લેખને ઉદ્દેશીનેતો કદાચ બહુજ થોડું કહેવાનું રહેતું હશે. પરંતુ લેખકને અંગે પણું વાંચક વર્ગે કાંઇ જાણવું જોઇએ. થોડું ઘણું જાણ્યું છે; થોડું ઘણું હું હમણાં કહીશ; અને એમ ઇશ્વર ઇચ્છા હશે તો આ ગ્રન્થાવલિ પૂરી થતાં સુધીમાં જેટલું કહેવા જેવું હશે તે સર્વ લગભગ કહેવાઇ જશે.

શ્રી કલાપીના સાહિત્ય પ્રવેશના સમયને એક રીતે જોતાં કદાચ આથી પણ થોડો ઘણો આગળ હોવાનું અટકળી શકાય. ઉપરના અવતરણની મીતી પહેલાં, એકાદ વર્ષથી એઓ ન્હાનાં ન્હાનાં જોડકણાંઓ રચતા હતા, એમ એમનું કહેવું મ્હારા

સ્મરણમાં છે. એમના પરમ મીત્ર સ્રુદ્દીના સ્વર્ગસ્થ ઠાકોર શ્રી શિવસિંહજી, જેઓ એમના સહાધ્યાયી હતા, તેઓ ઉપર બેચાર ટુંકાં કાવ્યો એમણે લખેલાં તે મને એક સમયે બતાવ્યાં હતાં. પરંતુ નિર્દેશ કરી શકાય તેવું એ માંહેલું કશું હાલ ઉપલબ્ધ નથી. સાહિત્ય ચર્ચાનો રસ એમને વિદ્યાર્થિ અવસ્થામાંથીજ, એટલે કે, કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે સમયથીજ લાગ્યો હતો. આ લઘુ લેખની ભાષા-શૈલીજ કહી આપે છે કે કાદમ્બરી આદિ કેટલાંક પુસ્તકો, એઓ પ્રથમથીજ સહજસાજ જોઇ ગયા હોવા જોઇએ. આ સંબંધીની સવિસ્તર ચર્ચા 'શ્રી કલાપીનું સાક્ષર જીવન' એ નામના લઘુ લેખમાં મ્હેં કરેલી છે; અને ત્યારબાદ જે કંઇ વિશેષ મળી આવ્યું છે, તે એજ લેખની આ ગ્રન્થાવલિના વિભાગ તરીકે કરવા ધારેલી પુનરાવૃત્તિમાં આપવા ધાર્યું છે; એટલે અહીં કંઇ વિશેષ કહેવાનું નથી. માત્ર લેખકની સામાન્ય ઓળખાણ તરીકે થોડું ઘણું કહેવાનું છે અને થોડું ઘણું આ પ્રવાસ દરમિયાન જે કંઇ વિશેષ જાણવા જેવું બનેલું છે તે સ્મરણશક્તિમાંથી ઉતારી લેવાનું છે; તેમ આ ગ્રન્થાવલિને અંગે પણ કેટલાએક ખુલાસા કરવાના છે.

૨. ભાઇ શ્રી ચંદ્રશંકર શ્રી કલાપીની વ્યક્તિ પરત્વે કેટલાએક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત્ કરે છે. એવા ઘણા પ્રશ્નોનું ઉત્તર મેળવવા હવે ગુજરાત આતૂર હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ પ્રસંગ એટલોબધો વિશાલ અને બારીક છે, કે એ સંબંધીનું સર્વ સાહિત્ય મેળવતાં, તેને ગોઠવતાં અને પ્રસિદ્ધ

કરતાં હજુ કેટલોએક સમય અવશ્યમેવ જોઈએ જોઇએ. શ્રી કલાપીના ઉપનામથી ગુજરાતમાં આકર્ષક- બનતી જતી વ્યક્તિ કાઠીયાવાડ માંહેલા એક ન્હાના રાજ્યના રાજકર્તા તરીકે અવતરેલી હતી એ પણ હજુ ધીમે ધીમે વાંચક વર્ગમાં પ્રસરતું જાય છે.

કાઠીયાવાડ માહેલા ગોહિલવાડ પ્રાન્તમાં આવેલા સંસ્થાન લાઠીના એઓ રાજકર્તા હતા. સંસ્થાન ભાવનગર, પાલીતાણા અને વળા ઇત્યાદિ રાજસ્થાનો સ્થાપનારાઓના મૂળ પુરૂષ સેજકજી ગોહિલ, કે જેઓ મેવાડ મારવાડમાંથી આ તરફ આવેલા હતા અને કાઠીયાવાડના અમૂક વિભાગને પોતાના બાહુબળથી મેળવી, એ વિભાગને પોતાની રજપુતીથી પોતાની અવટંકનુ નામ આપી સ્થાયી થયા હતા, એ મૂળ પુરૂષના સિદ્ધાવંશમાં શ્રી કલાપી અવતર્યા હતા; કેમકે ગાથા પ્રમાણે ગોહિલ વંશનાં રાજ્યોની મૂળ સ્થાપના લાઠીથી થઇ હતી.

પોતાના પૂર્વજોની ભાવના શ્રી કલાપીના હૃદયમાં કોઈ ભવ્ય પ્રકારની હતી. એ આદર્શને પણ વિશેષ ઉજ્જવલ બનાવવા એમણે 'હમીર કાવ્ય' અથવા 'હમીરજી ગોહિલ' એવા નામનું એક ખંડ કાવ્ય લખવા માંડ્યું હતું. જેના ચાર સર્ગ લખાયા છે અને બાકી અપૂર્ણ રહ્યું છે. પોતાના પૂર્વજોનાં ચારિત્ર અને ઔદાર્યાદિ વૃત્તિઓ એમને બહુ આકર્ષક હતાં. ઉપરોક્ત કાવ્યમાં એમણે ગોહિલ વંશનો મહિમા અને કૂલ

ઝાંખી " એ નામનો એક લેખ લગભગ તૈયાર થયો છે; એ પણ આ ગ્રન્થાવલિના એક પુષ્પ રૂપે પ્રસિદ્ધ થશે અને તેમાંથી કંઇ વિશેષ જાણવાનું મળશે.

સહૃદય વાંચકોને અત્યારેતો આમાંથી એટલુંજ ફલિત થાય છે, કે શ્રી કલાપીએ સાહિત્યમાં જે કંઇ કમેરો કર્યો છે તે માત્ર આઠ-નવ વર્ષના ટુંકા સમયના સતત પરિશ્રમનું પરિણામ છે. પોતાના અભ્યાસ પરત્વે પોતે લખે છે કે:

" રાજકુમાર કૉલેજમાં મેં અભ્યાસ કર્યો છે તે "
" નામનોજ છે. રાજકુમાર કૉલેજમાં ભણાવે તેટલું ભણ "
" નાર તો બહુજ થોડું ભણે છે. આ કૉલેજમાં ભણનારને "
" વિદ્યા સાથે ભાગ્યે જ પ્રીતિ હોય છે. એ દેશના નશી- "
" બની વાત છે. હજી રાજાઓની આંખ ઉઘડતી નથી. "
" કુમારોને નથી સારી સોબત મળતી કે નથી સારો "
" અભ્યાસ થતો * * * મારો વિચાર મૅટ્રિક "
" પસાર કરી આર્ટ્સ કૉલેજનો વિદ્યાર્થિ થવાનો હતો, પણ "
" રાજાઓ અને ગ્રાસીયા વિદ્યાના ઓરમાન દીકરા છે. "
" પાંચ વર્ષ થયાં નૈત્ર વ્યાધિથી હું હેરાન હતો, માત્ર "
" અરધો કલાક વાંચી શકતો. મુંબઇના ડૉ. મેકોનીકીની "
" દવાથી આરામ થયો અને થતો જાય છે. ગ્રેન્યુલેશનની "
" વ્યાધિ મને છે. દવા નિયમિત રીતે જારી વાપરવી પડેછે "
" * * * હાલ હું પાંચ કલાક વાંચી શકુંછું. અને "
" તેટલું વાચુંછું. પણ મારી આશા હવે પુરી થશે નહીં. "

"દરરોજ એક કલાક કાયદાનો અભ્યાસ કરૂંછું; એક"
"કલાક અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચુંછું; હાલ સ્માઇલ્સનાં પુસ્તકો"
"વાંચુંછું; ત્રણ કલાક ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચુંછું. હજી"
"સુધી મેં ગુજરાતી જ વાંચ્યું છે. કૉલેજ છોડયાં મને"
"એક વર્ષ થયું ત્યારબાદ 'ડયુટી'નું પુસ્તક મેં હમણાં"
"જ હાથમાં લીધું છે. અર્થાત્ મેં અંગ્રેજી વાંચવું હમણાંજ"
"શરૂ કર્યું છે. ગુજરાતીમાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચી ગયો."
"એટલાં વાંચ્યાં છે કે ગુર્જર ભાષાનાં સારાં પુસ્તકોમાં"
"એવું ભાગ્યેજ નીકળશે કે જેનું મેં મનન ન કર્યું હોય."
"પ્રેમ અને પર્યેષ્યક પુસ્તકો મને અતિ પ્રિય છે. પ્રેમ વાં-"
"ચવો એ આનંદ અને આસુ લાવેછે. ફીલોસોફી એ મને"
"ગંભીર સુખ આપે છે."

"ગુર્જર ગિરાથી સંતોષ ન થયો તેથી ફીલોસોફી"
"માટે અંગ્રેજી, અને પ્રેમ માટે સંસ્કૃત શીખવા નિશ્ચય"
"કર્યો છે. સંસ્કૃત પ્રેમ માટે: કેમકે સસ્કૃત ફીલોસોફી"
"વાંચી અને સમજી શકું તેટલું તે ભાષામાં મને જ્ઞાન"
"મળી શકે કે નહીં તે શંકા ભરેલું છે. ગુજરાતી વાંચન"
"તો જારી જ રહેશે. ગુજરાતીમાં હમણાં હું રા. રા. મણી-"
"લાલભાઇ કૃત 'સિદ્ધાન્તસાર' વાંચુંછું. • • • ".

કવિત્વતત્ત્વના સંસ્કાર આમ એમનામાં જન્મથીજ હતા, તેને કાશ્મીરના પ્રવાસથી બહુ બહુ પોષણ મળ્યું. કાશ્મીરના ભવ્ય અને રમણીય દેખાવો જોતાં દરેક સ્થળે પરમાત્માની અગાધ અનંત લીલામાં તેઓ વિલીન થઇ જતા, અને

દરેક સ્થળે તે પરમાત્માનું ભવ્ય દર્શન તેને થતું. કોઇને કોઇ જન સ્થિતીને, સ્વભાવને કે બંધનને તેઓ કુદરત સાથે જોડી દેતા. મનના વિન્ધ્યાચળનાં સામ્ય અને ઐક્ય સ્વરૂપની તેને ઝાંખી થવા લાગતી.

સૃષ્ટિ—લીલા નિહાળવાનો સ્વર્ગસ્થનો સ્વાભાવિક પ્રેમ એમના તમામ લેખોમાં ઝળકી નીકળે છે. કુદરતની સાથે તેઓ વાતો કરતા; એ જાણે તેમને કંઇ કહેતી હોય તેમ એમાંથી એમને અનેક સૂચનાઓ મળતી, અનેક યોજનાઓ એમાંથી એમના હૃદયમાં ઘડાતી. એક તરફ સૃષ્ટિ લીલાનો અનુભવ લેતા અને બીજી તરફ જનસ્વભાવ અને લોક-પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરતા. મનુષ્યો સાથેની વાતચીતથી કે તેના વર્તન અને ચારિત્રથી જેવો અનુભવ મેળવી નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવે છે, તેવોજ એઓ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યમાં ભળી જઇ કાઢતા હતા. " મને પણ કુદરતની કૃતિ પર લક્ષ આપી તેનું વર્ણન આપવામાં આનંદ આવે છે.' આમ તેઓ કહેતા.

સ્વર્ગસ્થની જીંદગીના અંતસુધી તેના સ્વભાવમા આ તત્વો પ્રધાન હતાં. તેઓ કુદરત અને મનુષ્યનું ઐક્ય અનુભવવામાં અને તેમાથી અનેક ચમત્કૃતિઓ ઉપજાવી કાઢવામાં પોતાનો સઘળો સમય ગાળતા હતા; અને પરોક્ષ કે અપરોક્ષ એમાથી અનેક દર્શનો તેઓ ઉપસ્થિત કરતા હતા. આ અંતર્ગત વિશ્વને એઓ 'સ્વપ્ન' શબ્દથી ઓળખાવતા અને એવા ઉદ્દેશથીજ આ લઘુ લેખને પણ એમણે 'સ્વર્ગનું સ્વપ્ન' એ ઉપનામ આપેલું છે એ વિશ્વસદૃ એમની

તલ્લીનતાનો અનુભવ પ્રભાખરા પરિચિત જનોને અપરોક્ષ થયો હશે; તેમજ એમનાં કાવ્યો અને લેખો દ્વારા એ વાત મર્મજ્ઞો પણ સમજી શકશે. મ્હને એ અનુભવ ઘણીવાર થયો છે: વિશેષે કરી જ્યારે અમે કાશ્મીરના પ્રદેશોમાં ફરતા હતા ત્યારે હું એમનાથી જુદી ગાડીમાં બેસતો હતો; સાંઝે મુકામે પહોંચી જ્યારે અમે ભેળા થઇ બેસતા અને હું એમને આજે આખા દિવસમાં શું જોયું એ જ્યારે પુછતો, ત્યારે તેઓ કહેતા કે: ભાઇ (દરબારશ્રી વાજસુરવાળા સહેબ) અને સાહેબ (રા બ. પ્રાણજીવનદાસભાઇ) તો વખતો વખત કંઇને કંઇ વાતચીત કરતા હતા. પરંતુ, મ્હું તો સ્વપ્નાં ગોઠવતો હતો, મ્હને તો જાગતાં સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. અહીં કાઠીયાવાડમાં પણ અમે ઘણીવાર ગાડીમાં સાથે ફરવા જતા અથવા હોડીમાં બેસી તળાવમાં ફરતા, અથવા સાંઝ સવાર કેટલાક મીત્રો ભેળા થઇ સાહિત્યના અગર એવા કોઇ વિષય ઉપર ચર્ચા કરતા, અને રસભરી વાતો ચાલતી, તે દરમિઆન એઓ જાણે કેમ અમારી મંડલીમાંથી અલોપ થઇ ગયા હોય! અમારા સહવાસથી જાણે કેમ છટકી ગયા હોય! એમ મૌન ધારણ કરી સ્તબ્ધ બની જતા અને કોઇ અન્ય સૃષ્ટિમાં લીન થઇ જતા! ચાલતા પ્રસંગો અને વિચારને અંતે અમે જ્યારે એમનો કંઇ અભિપ્રાય પૂછતા, અગર ચર્ચાનો વિષય શું છે તે જણાવવાનું કહેતા ત્યારે ઉપર કહેલી સમાધીનું અમને અનેકવાર ભાન થતું. જાણે ઉંઘમાંથી જાગતા હોય એમ 'હોંકારો'

આપી, ખડખડ હસી પડતા, અને કહેતા કે : હું અહીં નં હતો.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમ કાસ્મીરનો પ્રદેશ નિહાળવાને સ્વર્ગસ્થ બહુજ ઉત્સુક હતા. રાવલપિંડીથી એમણે એક પત્ર રા. રા. જોશી માસ્તર ઉપર લખેલું છે તેમાં કાસ્મીરનો પ્રવાસ પોતે કયા દૃષ્ટિ બિન્દુથી કરવા તત્પર થઇ રહ્યા હતા એ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે:

" વાઇસરૉય કાશ્મીર ગયા છે. ટાંગા બિલકુલ ગળતા "
" નથી તોપણ ૨૨મી તારીખ સુધી રાહ જોવા અમારો "
" વિચાર છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે થાય છે. કાશ્મિર જવાની "
" સુચના આપે જ આપી હતી, આપના કહેવાથીજ અમે "
" ત્યાં જવા ધાર્યું હતું, આપજ સાથે આવવાના હતા. "
" આપ વિના અમારે કાશ્મિર નજ જવું એવી જ ઇશ્વ- "
" રની ઇચ્છા હોય એમ ભાસે છે. હજી કાંઇ નકી નથી. "
" આજ ઘણુંકરી નકી થશે પરમાત્માની કૃપા હશે તો "
" આપણે બીજી કોઈ વખતે કાશ્મિર જશું અને એ આ- "
" નંદ અને મજા કોઇ જુદીજ તરેહની થશે. કાળીદાસનો "
" દેશ તેને સમજનાર શિવાય નજ જોવો, એમ લાગે છે, "
" અને તેથી જ તે અમારો અનાદર કરે છે."

(કલાપીનું પત્ર, તા. ૧૭-૧૦-૯૧).

✓ આ સમયે પોતે સરસ્વતિચન્દ્ર અને કાદમ્બરી વાંચતા હતા. આગે જેમ જેમ એ પ્રદેશ નજીક જતા ગયા તેમ તેમ એઓનો આનંદ વધતો જ ગયો; અને આમે એ પ્ર-

દેશોમાં ભમ્યા તેટલો સમય તો એઓ કોઇ અવર્ણનીય સુખ મેળવતા હોય એમ સૃષ્ટિ સૌન્દર્યમાં લીન થઇ જતા. એમના હૃદય ઉપર આ પ્રદેશો નિહાળવાથી થએલી અસર અને તતદ્દ્વારા સ્ફુરી આવતા સંસ્કારો તેમજ વિચાર કલ્પના પ્રથમ આ લઘુ લેખમાં આલેખાયેલ છે. અને તત્પશ્ચાત્ એમના સર્વ કાવ્યો એ સંસ્કારોથી સંપૂર્ણ વિભુષિત થયેલાં છે. વિશેષે કરીને 'કુદરત અને મનુષ્ય' અને 'મનુષ્ય અને કુદરત' એ બે કાવ્યો આને અંગે અવશ્ય વાંચવા જેવાં છે. એમણે પાછળથી વર્ડસવર્થાદિ વાંચ્યા, અને તેમાં પણ એમને જે રસ અને આનંદ મળયો, તથા સરલતાથી એ સાહિત્યનું રહસ્ય અનુભવી અનુકરણ કરી શકયા તેનું કારણ પણ આ પ્રદેશનું પ્રત્યક્ષ દર્શનજ છે.

૨. જોશી માસ્તરે પ્રદીપ્ત કરેલા સંસ્કારો વિશેષ વિશેષ વિસ્તરવા લાગ્યા અને એ રસની એટલી બધી તો લગની લાગી, કે પાછળથી મેઘદૂતાદિ કાવ્યો અસલ સંસ્કૃત ભાષામાં ભણવા માંડ્યા. એને માટે એક ખાસ શાસ્ત્રીજી રાખેલા હતા. એ શાસ્ત્રીજી મ્હારા એક પત્રના ઉત્તરમાં કાસ્મીરના પ્રદેશોના સંસ્કારોને ઉદ્દેશીને લખે છે કે :—

"પ્રત્યુત્તરમાં વિનતિ કે, આપ લખો છો તેવા કાસ્મી-"
"રના વર્ણનને અનુરૂપ શ્લોકો મેઘદૂતમાં છે નહીં, તથાપિ"
"કૃપાળુ ઠાકોર સાહેબ જ્યારે મેઘદૂત વાંચતા હતા ત્યારે"
"એમને કાસ્મીરનું સ્મરણ તાજું થઇ જતું અને કેટલા-"
"એક શ્લોકો બહુ પ્રિય લાગેલા; તે મ.હેના થોડાએક એમ"

✓" કરીને કે બીજી રીતિએ ઉપોદ્ઘાતની પૂર્વે શ્લોકો મૂકવા"
"ધારો તો સુકાય તેવા છે. જે મારેના યોગ્યએકની યાદી"
"આપું છું."

સૃષ્ટિસૌન્દર્યનું અવલોકન એઓ કયા દૃષ્ટિબિન્દુથી કરતા એ એમનાં કાવ્યો સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે. આ લેખના મુખપૃષ્ટ ઉપર પણ એવા બે-ચાર દૃષ્ટાન્તો આપવામાં આવ્યા છે. પ્રવાસમાં શું સૃષ્ટિસૌન્દર્યના વિષયોમાં કે શું ઐતિહાસીક વિષયોમાં—સર્વ માં એઓ તલ્લીન થઈ જતા: જૂના મકાનો અને ખંડીએરો, પડી ગયેલા કોટ-કીલ્લાઓ અને મહેલો. દેવાલયો અને ગરુડો, એમ દરેક સ્થળે એ / સર્વનુ બારીક અવલોકન કરતા. તે તે સમયનો ઇતિહાસ જાણે કેમ પોતે જાતે અનુભવતા હોય એમ એ વત્ બની જાય, એમાંથી અનેક પ્રકારના સાર ખેચતા દિલ્હીનો કિલ્લો અમે જોવા ગયા ત્યારે તેનાં અનેક વિહાર ભૂવનો જોઇ, તે તે સમયના ઇતિહાસમાં પ્રવૃત્ત થઇ એનાં અનેક ચિત્રો અમને આપતા. ✓આગ્રામાં દિવાને—ખાસમાં જે શિલા ઉપર મયૂરાસન રહેતું હતું તે શિલાપર પોતે બેસી, તે આસન ઉપર બેસનાર બાદશાહોનો અને તે સમયની હિન્દની સ્થિતીનો જાણે કેમ પોતે પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેતા હોય એમ તેમાં ઊંડા ઉતરી તેનું વર્ણન આપ્યું હતું. ઘણીવારનો આ બધો વ્યવહાર માનસીકજ ચાલતો હતો. બાહ્યદૃષ્ટિએ તો અમારી સાથે આંટા મારતા હતા અને કોઇ કોઇ સમયે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતા હતા, પરંતુ કવચિત્ એમની મુખ મુદ્રા ઉપરથી

અને બહુ વાર અમે જ્યારે ઉતારે આવી, નીરાંતે એકલા બેસતા ત્યારે પોતાથી સ્વતઃ એ વિષય છેડી, એનાં એવાંનો ભવ્ય અને રસિક વૃતાન્તો આપતા અને બોધમય નિષ્કર્ષ ખેંચતા, કે એ આનંદમાં કલાકોના કલાક કયાં વ્યતિત થઇ જતા તે પણ અમારા જાણવામાં રહેતું નહિ.

દિલ્હીના દિવાને-ખાસમાં એક એવી પર્શિયન બેત કોતરેલી છે કે: "પૃથ્વી ઉપર જો કયાંઇ પણ સ્વર્ગ હોય તો તે અહીં છે, અહીં છે, અહીં છે." આ બેત રા. બ. પ્રાણજીવનદાસભાઇએ વાંચી સંભળાવી અને તેનો અર્થ પણ કહી બતાવ્યો. આ સાંભળી સ્વર્ગસ્થે કહ્યું કે : કેટલી બધી અતિશયોક્તિ કરીછે! પૃથ્વી ઉપરની ખરી સ્વર્ગભૂમીતો કાસ્મીરજ છે. કોઇ કાળે અહિં કૃત્રિમ શોભા કરી હશે, પરંતુ આજેતો તેનું નામ નિશાનપણ રહ્યું નથી; ત્યારે કાસ્મીર રૂપી કુદરતનો બગીચો—પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ—તો સદા સર્વદા મનુષ્યોને એજ દર્શન દીધાં કરશે." આટલું કહી એ બેત તેના અર્થ સાથે પોતાની નોધ પોથીમાં લખી લીધી. આ બેત આ લઘુ લેખના મુખપૃષ્ટ ઉપર આપેલી છે.

આ પ્રવાસમાં એમણે જે જોયું અને જે અનુભવ્યું તેણે તેના બાકીના જીવન ઉપર બહુ મ્હોટી અસર કરી હતી. દિલ્હી, આગ્રા અને દિગનાં ભૂવનાદિમાં, પાણીના ફુવારા વગેરેની કૃત્રિમ પણ અદ્ભૂત રચના જોઇ તેઓને બહુ આનંદ થયેલો. શીતલતાના દરેક ઉપચ્ચારો એમને બહુ પ્રીય હતા, અને એવે સ્થળે એમને અતિ હર્ષ થતો. કાસ્મીરના પ્ર-

દેશોમાં એક સમયે અમે ચશ્મે-શાહી નામની સુંદર જગા જોવા ગયા હતા.✓એ ચશ્મો જોઇ તેઓ તેની પાસેજ બેસી ગયા અને એ શીતલ અને સ્ફટિક સમાન્ સ્વચ્છ જલની સાથે બાલચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. એજ સ્મૃતિ એમણે પાછળથી 'ગોપીચંદ અને મેનાવતી' નામક પોતાના લખેલા સંવાદમાં તાજી કરી છે. અને મેનાવતી પાસે જે શબ્દો શીતલ જલો-પચ્ચાર સબંધે કહેવડાવ્યા છે તેજ એમની એ સમયની ચેષ્ટા હતી એ મને બહુ સારી રીતે હજુ યાદ આવે છે. આ લઘુ લેખમાં પણ તત્ સંબંધે ઇસારો કરેલો છે. (પૃષ્ટ ૨૧).
✓વળી હરિદ્વારમાં એક સમયે ઉષાકાલમાં અમે સહુ ગંગામાં સ્નાન કરવા ગયા હતા; કાર્તિક માસ હોવાથી ઠંડી બહુ સખ્ત પડતી હતી, ઘણાખરા થરથરતા થરથરતા કીનારે બેસી ન્હાતા હતા, પરંતુ પોતે તો સ્વચ્છ અને શીતલ જલનો જે વિસ્તાર-વાળો પટ તેના હૃદયને કોઇ અવર્ણનીય આનંદ આપતો હતો તેમાં ન્હાવા માટે, મ્હને હાથથી ધમરડી આગળને આગળ ચાલ્યા. એમને એ સમયે તરતાં આવડતું નહતું, તો જો કે એ કલા શીખવાની તેને વખતો વખત બહુ હોશ થઇ આવતી હતી. મ્હને જેમ જેમ અંદર ઉંડાણમાં વધતા જતા જલ પ્રતી ખેંચવા લાગ્યા, તેમ તેમ હું ગભરાવા લાગ્યો. તાણુ વધતું ગયું, તે એટલે સુધી કે અમારા બન્નેના પગ સ્થિર ન રહ્યા અને એકાદ ગોથુંપણુ ખાધું! મ્હેં જોર કરી એમને ખેંચી લીધા; પરંતુ આવે સમયેપણુ એઓતો હસતાજ હતા. એમણે મ્હને કહ્યું કે: 'વાહ! કેવી મજાહ! કેવું ટા—ઢું

પાણી! કેટલું સ્વચ્છ! બહુ ગમ્મત આવી! ભલા, કદાચ થોડું તણાયા હત તો કેવો આનંદ આવત! કેવો અનુભવ થાત!, મ્હારૂં હૃદયનો ધડકતું હતું અને કંઠમાં શ્વાસ પણ સમાતો નહતો.

અહીં દેશમાં આવ્યા પછી પણ એમનો એ શોખ દિવસે દિવસે વધતોજ ગયો. સૃષ્ટિલીલાના મનહર દેખાવો જ્યાં જ્યાં હોવાનું તે સાંભળતા. ત્યાં ત્યાં જતા. ગીરના વિશાલ જંગલ માટે એમણે ઘણું સાંભળેલું અને તેથી એક સમયે એવી પણ યોજના કરી કે બહુ શ્રમ વેઠીને એનો પણ કેટલોએક વિભાગ જોઇ આવ્યા. વસંતાદિ ઋતુઓમાં કુદરત જ્યારે તેના પૂર બહારમાં હોય ત્યારે ઉષાકાળમાં, હજુતો આકાશમાં તારકો ઝગમગતા હોય તેવે સમયે, એક બે મિત્રો અને બે ચાર પરિચારકો સાથે તેઓ અશ્વારૂઢ થઇ બહુ લાંબે સુધી ફરી આવતા; અને તે સમયે સૃષ્ટિસૌન્દર્યના ઘડી ઘડી બદલાતા અનેક ભવ્ય દેખાવો જોઇ આનંદ લેતા અને પોતાના હૃદયમાં ચીતરી રાખતા. સમયે સમયે ઘીટ વૃક્ષોની ઘટા અને પાણીનાં વહેળાઓને તીરે કે કોઇ સારા રમણીય વન-ઉપવનોમાં ઉજાણી કરવા પણ નીકળી પડતા. આમાં એઓને બહુ આનંદ આવતો. એમણે પોતા પરત્વે ખરૂંજ કહ્યું છે કે:

"નથી નથી મુજ તત્વો વિશ્વથી ભેળ લેતાં!"
"હૃદય મમ ઘડાયું અન્ય કો વિશ્વ માટે!"

"જગત્ સારૂ મળે છે ચર્મ ને હાડકાં આ,"
"રહી જગતણી ગ્રન્થી માત્ર આ સ્થૂળ સાથે."

સ્વર્ગસ્થે કાશ્મીરમાં માત્ર સૃષ્ટિસૌન્દર્યજ જોયું છે અને વર્ણવ્યું છે એમ નથી. એમને એ પ્રસંગે ઘણી ઘણી બાબતો ઉપર વિચાર આવ્યા છે :-રાજાઓ કેવા હોવા જોઇએ, અમલદારો કેવા હોવા જોઇએ, પ્રજાનું લાલન પાલન કેવી રીતે થવું જોઇએ, હિન્દની અવનતિનાં મૂખ્ય કારણો શું છે, ઉન્નતિ શી રીતે થઈ શકે, આર્યોની ધર્મ ભાવના અને કુલ-મર્યાદા કેવી હતી, મનુષ્યોને કેવી કેળવણી મળવી જોઇએ વગેરે વગેરે અનેક મહત્વના વિષયો ઉપર એમણે પોતાના ઉછરતા પરંતુ પક્વ બુદ્ધિને શોભા આપે તેવા વિચારો આ લઘુ લેખમાં અત્રતત્ર થોડા ઘણા આપ્યા છે. રા. ભાઇ શ્રી ચન્દ્રશંકરે પોતે લખેલા ઉપોદ્‌ઘાતમાં આનાં કેટલાંએક ઉદાહરણો બહુ સારી રીતે આપેલાં છે એટલે અહીં પુનરૂક્તિ કરવી એ ઉચિત નથી. એટલુંજ કહેવું બસ થશે, કે સ્વર્ગ-સ્થની માનસીક સૃષ્ટિનું પ્રથમ દર્શન આ લઘુ લેખમાં થાય છે; આ પ્રવાસે એમની ભવિષ્યની જીંદગી ઉપર બહુ અસર કરી છે; ખરૂં કહીયે તો એમની જીંદગીનો સ્વતંત્ર પાયો અહીંથીજ નંખાયો છે. કેમકે, આ લઘુ લેખમાં જેમ અત્રતત્ર -સર્વત્ર જોવામાં આવે છે તેમ સ્વર્ગસ્થે સૃષ્ટિસૌન્દર્ય સાથે જન સ્વભાવનું અને જગતના માનસીક ઇતિહાસનું નિરીક્ષણ કરવાનું અહીંથીજ શરૂ કરેલું છે અને તે પછી એવા પ્ર-

સંગો મેળવવાની કોઇપણ તક ખાલી જવા દીધી નથી એમ બહુ વાર પરિચિત જનોએ અનુભવ્યું છે.

આ લઘુ લેખ લખતી વખતે સ્વર્ગસ્થે સ્વપ્ને પણ ધારેલું ન હતું કે, એ આમ પુસ્તકના રૂપમાં અથવાતો કોઇ બીજી રીતે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. રા. જોશી માસ્તર કે જેઓ આ કાસ્મીરના પ્રવાસના નિમિત્તરૂપ હતા, તેના આગ્રહથી તેમના ઉપર પોતે જે કંઇ જોયું અને અનુભવ્યું તે પત્ર દ્વારા લખી મોકલ્યું. એ પત્રોનો સંગ્રહ તેજ આ પુસ્તક. સ્વર્ગસ્થે જ્યારે પોતાના પત્રો આવા સ્વરૂપમાં જોયા ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયું.

આ સ્થળે વાંચકવર્ગને એક બીજી પણ મુદ્દાની વાત કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે: સ્વર્ગસ્થ કલાપીના અત્યાર સુધીમાં જેટલા લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે તે સર્વ એવીજ રીતિએ થયા છે. કોઇ નહિ ને કોઇ હેતુ ને ઉદ્દેશી પોતાના મિત્રોને કે કોઇ પરિચિત વ્યક્તિને પોતાનું હૃદય જણાવવામાટે જે કાંઇ એમણે લખ્યું તે આમ લેખોના રૂપમાં પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવામાં આવ્યું. કેટલુંએક એમની હયાતીમાં અને કેટલુંએક ત્યાર પછી. પરંતુ જાણવા જેવું એ છે કે એ સર્વ એમના પ્રથમ મુસદ્દા (first drafts) રૂપજ છે. પ્રસ્તુત લેખ પ્રસિદ્ધ થયા પછી એમને લાગ્યું કે એ બહુ અંશે અપૂર્ણ છે; એટલુંજ નહિ પણ હજુ એમાં ઘણું વિશેષ ઉમેરવા જેવું રહી જાય છે અને તેથી એ કાર્ય તેણે હાથમાં લીધું. સ્વર્ગસ્થના સતત પરિચયમાં રહેલા શાસ્ત્રીજી એ પ્રસંગમાં મ્હને લખેછે કે:

"બીજું કાશ્મીરના પ્રવાસની મૂળ પ્રત—લખેલી અને"
"એક પ્રત છપાએલી—બન્ને સુધારવા માટે કૃપાળુ ઠાકોર"
"સાહેબે આગળ મને આપેલી હતી, જે એમનીએમ મારી"
"પાસે પડી છે. મને યાદ ન હતી. આપને હવે તો શું"
"ઉપયોગી થાય ?/પરંતુ છપાએલી પ્રત છે તે મણીભાઈ"
"નભુભાઇએ સુધારી હતી તે છે, અને તેમણે તેમાં સુધારતાં"
"કેટલીએક ન્હાની ન્હાની સુચનાઓ કરેલી ઇંગ્રેજીમાં છે."
"જો આપને કામ લાગે તો મોકલી આપું."

આ બન્ને પ્રતો મ્હેં મંગાવી લીધી છે અને હાલ મ્હારી પાસે છે. આ સિવાય રા. જોશી માસ્તર ઉપર મોકલેલા પત્રો પણ એમણે મ્હને કૃપા કરી આપેલા છે, જે માટે એમનો હું આભારી છું.

સ્વર્ગસ્થના જે ત્રણ લેખો સસ્તા સાહિત્ય તરફથી પ્રસિદ્ધિમાં મૂકાએલા છે તેને અંગે પણ એમજ બન્યું છે એમ કહી શકાય. સ્વર્ગસ્થને બરાબર સમજવાને તેમના સઘળા લેખોનું બારીક અવલોકન હોવું જોઇએ, તથા પ્રસંગોપાત તે ઉપર કરેલા સુધારા વધારા અને ટીપ્પણો વગેરે પણ જોઇ જવાં જોઇએ; નહિતર ભૂલો બહુ મ્હોટી થવા સંભવ છે. સસ્તા સાહિત્યવાળી આવૃત્તિમાં પણ એમજ બન્યું છે. આ વાત મ્હેં એ સંસ્થાના ઉત્પાદક પૂજ્ય સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજીને ટૂંકામાં નિવેદન કરેલી છે. વાંચકવર્ગને મ્હારા કહેવાનો આશય સમજાય એ હેતુથી એ પત્ર આ લઘુ લેખના પરિશિષ્ટ ત્રીજા તરીકે છેવટમાં આપવામાં આવેલ છે.

* રા. રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે હાલમાં 'માલા અને મુદ્રિકા' એ નામનું શ્રી કલાપી વિરચિત નૉવેલ છપાવ્યાનું સાંભળ્યું છે. આવે નામે સ્વર્ગસ્થે કોઇ નૉવેલ લખ્યું હોય એ મ્હારા જાણવામાંતો આથી જ આવ્યું. 'કાન્તનો દિનચર્યા લેખ' એવા મથાળા નીચે સ્વર્ગસ્થે થોડું લખેલું છે અને તેને રા. રા. મણિશંકરે ઉપરોક્ત નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યું હોય તો એ એક જૂદી વાત છે પુસ્તક જોયા પછી એ સમન્ધમાં વિશેષ કહી શકાય.

વિદેહ-કૈવલ્ય મણિલાલ નભુભાઇએ પ્રસ્તુત લેખ સ્વર્ગસ્થ કલાપીની ઇચ્છાથી તપાસી જે કંઇ સૂચનાઓ કરી છે તે માંહેલી કેટલીએક અત્ર આપવાથી તત્ સંબન્ધે વિશેષ જાણવામાં આવશે, અને તેથી એ પણ પરિશિષ્ટ બીજા તરીકે છેવટ આપેલ છે.

આ લઘુ લેખ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકતાં બહુ લંબાણ થયું છે. સ્વર્ગસ્થનું સાહિત્ય જ્યાં ત્યાં એવી સ્થિતિમાં વિખરાએલું પડેલું છે, કે તે મેળવતાં દિવસોના દિવસ ચાલ્યા જાય છે. જેઓ સ્વર્ગસ્થના સર્વ વ્યવહારથી પરિચિત્ નથી તેને આ ખ્યાલ આવે તેમ નથી. પરંતુ એ વાત જેના જાણવામાં છે તેને જ્યાં સુધી અમૂક લેખને લગતી સર્વ સામગ્રી ઉપલબ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવાનું યોગ્ય ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

કાશ્મીરના પ્રવાસ દરમીયાન અને ત્યારબાદ તુરતમાં

કેટલાંક કાવ્યો પણ શ્રી કલાપીએ લખેલાં છે અને તે 'કલાપીનો કેકારવ' એ નામના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થયાં નથી. આવાં સર્વ કાવ્યો હસ્તગત કરી આ લેખમાં મૂકવા ધારણા હતી, પરંતુ હજુસુધી બધાં મળી શક્યાં નથી. જે મળ્યાં છે તેમાંથી નમૂના તરીકે માત્ર થોડાં આ લેખને છેડે પરિશિષ્ટ પહેલા તરીકે આપવા ધારેલાં, પરંતુ આ પુસ્તકનું કદ ધાર્યા કરતાં વધી જવાથી હવેપછીના આ ગ્રન્થાવલિના અંકમાં આપવામાં આવશે.

આવા સંયોગો વચ્ચે જે વિલંબ થયેલ છે તે માટે વાંચક વર્ગની ક્ષમા ચાહું છું. હવે પછીના અંકો બનતી ત્વરાએ પ્રસિદ્ધ કરવા ધારણા છે.

સ્વર્ગસ્થના આંતર્ સંસ્કારનું આટલું દિગદર્શન કરાવવાનો હેતુ એટલોજ છે, કે એથી કરી વાંચક વર્ગને લેખનો મર્મ સારી રીતે સમજાય. સૃષ્ટિ લીલાનો પરોક્ષ કે અપરોક્ષ અનુભવ કરવામાંજ એમણે પોતાનું જીવન ગાળ્યું છે. વ્યવહારીક વિષયોમાંતો એમની વૃત્તિઓ છેવટ સુધી ઉપરામ પામેલી રહી હતી. કાં તો સૃષ્ટિસૌન્દર્ય પ્રત્યક્ષ નિહાળવું અથવા જ્યારે એનો અભાવ હોય ત્યારે એ ખામી પુસ્તકોથી પૂરી પાડવી એજ એમની ટેવ હતી; અને એજ એમની ઇચ્છા હતી. એક સ્થળે લખે છે કે:

"ભળીશ નહિ હવે હું મિત્ર, સ્ત્રી, બાલકોથી,"
"જીવીશ, બની શકે તો, એકલાં પુસ્તકોથી."

કાશ્મીરનો પ્રવાસ પુનઃ એકાદવાર કરવા સ્વર્ગસ્થની પ્રબલ ઇચ્છા હતી એમ વાંચકવર્ગ સારી રીતે જોઇ શકેલ હશે. પરંતુ ઇશ્વર ઇચ્છા એથી કંઇ જૂદીજ હતી એ સિદ્ધ થયું. જો શ્રી કલાપીની એ ઉત્કટ ઇચ્છા પાર પડી હત તો સાહિત્યને કેટલો બધો લાભ મળત તે હવેતો માત્ર અટકળી લેવાનુંજ છે.

રા. ભાઇ શ્રી ચન્દ્રશંકરે આ લઘુ લેખનો ઉપોદ્ઘાત મ્હારી વિનતિ ઉપરથી લખી મ્હને બહુ ઉપકૃત કર્યો છે એક રીતે જોતાં લેખક પ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ એ ઉપોદ્ઘાતમાં ઝળકી રહે છે. કેમકે આ લઘુ લેખ તેમાં સમાએલા વસ્તુથી જેટલો આકર્ષક છે તેના કરતાં સહસ્રગણો વિશેષ આદરણીય તેના ઉત્પાદકને લઇને છે. <u>સ્વર્ગસ્થનો આ પહેલોજ પ્રયાસ છે</u>; સ્વર્ગસ્થની પ્રગતીનું આ બીજક છે કે જેમાંથી શાખા પ્રશાખા યુક્ત સપત્રપુષ્પફલાદિ સમ્પત્તિ પ્રસરી રહી છે. આ સર્વ રા. ભાઇ શ્રી ચન્દ્રશંકરે અંતિમ વિભાગમાં સહૃદયત્વથી પ્રતિપાદન કરેલું છે અને તેને લીધે આ લેખ વાંચતાં વિશેષ આનંદ આવશે. આનું માન સર્વાંશે રા. ભાઇ શ્રી ચન્દ્રશંકરને ઘટે છે.

મ્હારા <u>કનિષ્ટ બન્ધુ</u> 'લલિતે'—રા. ભાઈ શ્રી જન્મશંકર મહાશંકર બુચે—આ લેખનાં પ્રુફશીટસ સુધારવામાં મ્હને મદદ આપી ઉભય રીતે ફર્જ અદા કરી છે. આ વાત અહીં સપ્રેમ મૂકતા આનંદ થાય છે.

આ ગ્રન્થાવલિના અન્ય વિભાગોના ઉપોદ્ઘાત લખવાની

મ્હેં જુદા જુદા સાહિત્ય પ્રેમીઓને વિજ્ઞપ્તિ કરેલી છે જે પણ ફલિભૂત થશે એમાં મ્હને સંદેહ નથી એઓ સર્વ તરફથી મ્હારી વિનતિનો સ્વિકાર થયો છે એટલીજ વાત મ્હારે એ સર્વનો ઉપકાર માનવાને પૂરતી છે.

છેવટતો એટલુંજ કહેવાનું છે કે: શ્રી કલાપીનું જીવન અદ્દભૂતાશ્ચર્યરૂપ છે, એને સમજતાં બહુ સમય વીતશે. અત્યારે તો એનાં છિન્ન ભિન્ન સાહિત્યમાંથી જેને જેટલું મળ્યું અને ફાવ્યું તેટલું લઇ રૂચતો અર્થ કરી, ક્વચિત્ ઉભયને હાની અને ક્વચિત્ ઉભયને શોભા મળે તેવું થયે જાય છે. જેણે આર્દ્રતાથી જનહૃદયને આર્દ્ર બનાવેલાં છે, જેણે સૃષ્ટિનાં મહાન્ સત્યો રસ પ્રપૂર્ણતાથી બતાવેલાં છે અને જેની આતસીક સૃષ્ટિમાં પિન્ડ-બ્રહ્માન્ડ એકયનું 'અનાલાપી ગાન' મધૂરૂં મધૂરૂં પ્રસરતું જતું હતું, એવા એક બાલ-યોગીનો આશય સર્વાંશે પરિપૂર્ણ થાય, એ મહાન્ સૂર બસૂરીશે ન થાય અને ગુજરાતને ધીમે ધીમે એનો સર્વથા લાભ મળે એવી ઉત્કટ જીજ્ઞાસા સાથે, ઉપરોક્ત સત્રાંતરગત્ રહસ્યને એજ સૂરની મધૂરી કેકામાં અત્ર ઉતારી કૃતકૃત્ય થાઉં છું. અસ્તુ.

શ્રી સુદામાપુરી.
પોરબંદર. } વિ. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા.

ભાદ્રપદ પૂર્ણિમા, ૧૯૬૮.

× × × ×

"ઘડી છોડીદને ધડમથલ તારા જગતની"
"જરા જા આજે તો નિર્જન મહા જંગલ મહીં;"
"તરૂ પક્ષિમાંથી જરૂર મળશે કાંઇ કીમિયા,"
"જશે અન્ધાપો આ તુજ હૃદયનો ત્યાં વિરહતાં."

× × × ×

ઉપોદ્ઘાત.

"ન્હાનકડા પુસ્તકને વળી ઉપોદ્ઘાત શો?" પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. ઉત્તર પણ ટૂંકો છે. કલાપીના એક નિકટ સ્નેહી રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝાએ કલાપીના લેખોને ગ્રન્થાવલિના રૂપમાં પ્રકટ કરવાનું સ્નેહકૃત્ય આદર્યું છે. તે આવલિનાં પૃથક્ પૃથક્ પુસ્તકોના ઉપોદ્ઘાત પૃથક્ પૃથક્ લેખકો પાસે લખાવવાની યોજના તે ભાઇએ કરી છે. આથી એક સારી ગ્રન્થાવલિ ઉપરાંત વિવિધ દૃષ્ટિઓથી કલાપીની કૃતિઓને તપાસનાર ઉપોદ્ઘાતમાલાનો લાભ પણ ગુજરાતને મળશે, અને ત્હેનું માન રા. રૂપશંકરનેજ ઘટે છે. તે યોજનાને અંગે "કાશ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું સ્વપ્ન" એ પુસ્તકનો ઉપોદ્ઘાત લખવાનું કાર્ય મ્હને સોંપવામાં આવ્યું છે. માથા કરતાં પાઘડી મ્હોટી ન થઇ જાય એ શાણપણનું પ્રમાણસૂત્ર ધ્યાનમાં રાખી, લઘુ પુસ્તકનો ઉપોદ્ઘાત લઘુ જ રાખ્યો છે. પ્રકાશકની સૂચનાને અનુસરી, ઉપોદ્ઘાતનું સ્વરૂપ મુખ્યાંશે વિવેચનાત્મક રાખ્યું છે.

ગુજરાતના ન્હાના વાંચકવિશ્વમાં કલાપી વધારે ને વધારે વિખ્યાત થતા જાય છે, અને તેથી ત્હેમની વ્યક્તિ (Personality) અને ત્હેમની કૃતિ (Work) એ બન્નેના સંબન્ધમાં વધારે ને વધારે માહીતીની માગણી થાય એ સ્વાભાવિક છે. કાઠિયાવાડની કઠિન ભૂમિમાં કલાપી જેવું કુમળું કુસુમ ક્યાંથી? દેશી રાજ્યોના પ્રપંચમય વાતાવરણમાં

સુરસિંહજી જેવા સાદા અને સીધા સાધુજન ક્યાંથી? સ્વાર્થમય પરિસ્થિતિમાં આવો સ્નેહમય આત્મા ક્યાંથી? ભોગ વૈભવની ભૂમિમાં આવો સાહિત્યપ્રેમ ક્યાંથી?—આ અને આવા અનેક પ્રશ્નો કલાપીની વ્યક્તિના સંબન્ધમાં ઉદ્ભવે છે. કલાપીના જીવનની રજુ થયેલી રૂપરેખાઓ આછી છે, અને ત્હેમના જીવન વિષેની અફવાઓ વિચિત્ર છે. એટલે ત્હેમની વ્યક્તિ સાચા સ્વરૂપમાં હજી ગુજરાતને પૂરેપૂરી પરિચિત નથી. "કલાપીના કેકારવ"ની પ્રસિદ્ધિથી રા. કાન્તે કલાપીની કૃતિને વધારે પરિચિત બનાવી છે અને રા. રૂપશંકરની યોજના ત્હેને હજીપણ વધારે પરિચિત બનાવશે એવી આશા છે. એમ કહેવાય છે કે અર્વાચીન ગુજરાતી કવિઓમાંથી કોઈની કવિતાઓ વધારેમાં વધારે વંચાતી હોય તો તે કલાપીની છે. "કલાપીનો કેકારવ" એ કાવ્યસંગ્રહની દ્વિતીય આવૃત્તિ ગુજરાતમાં આટલા ટૂંકા સમયમાં થઇ એ કલાપીના કાવ્યોની લોકપ્રિયતાનું પ્રબલ પ્રમાણ છે. કલાપીનાં કાવ્યો વિષે જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ દર્શાવનાર ચર્ચાઓ પણ માસિક ત્રૈમાસિકોમાં પ્રકટ થયે જાય છે "કલાપી સ્નેહી કે કવિ"?—એ ચર્ચાનો મુદ્દો રા. કાન્તે ઉભો કર્યો છે. જેમ જેમ કલાપીનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ વિશેષ થતો જશે તેમ તેમ નવા મુદ્દા ચર્ચા માટે રજુ થતા જશે. હાલના ગુજરાતી વાંચકોમાં કલાપીની કવિતા આટલી બધી લોકપ્રિય કેમ થઇ હશે? માનવજીવનના સનાતન પ્રશ્નો તેમજ ભારત વર્ષના અર્વાચીન પ્રશ્નો ઉપર કલાપીની કવિતા શો પ્રકાશ નાંખે

છે ? કલાપીનો સ્નેહજીવનનો ખ્યાલ કેટલે અંશે સત્ય અને સમાજહિતની દૃષ્ટિથી સલામત છે ? અર્વાચીન તેમજ પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓમાં કલાપીનું સ્થાન શું ? અન્ય ભાષાઓના સાહિત્યમા કલાપીના પ્રકારના કવિઓ સાથેની ત્હેમની તુલનાનું ફલ શું આવે ? કલાપીની કવિતાનાં સારાં નરસા લક્ષણો શાં છે ? આના આવા અનેક પ્રશ્નો ચર્ચા માટે તૈયાર છે. 'वादे वादे जायते तत्त्वबोधः—એ વચનમા વિશ્વાસવાળા ભલે પેટ ભરીને ચર્ચા કરે , " કાવ્યોની અને સ્નેહની વળી ચર્ચા શી " ? એમ પૂછનાગ ભલે ચર્ચાથી અભડાઇ દૂર ઉભા રહે. તે બન્નેથી આ લઘુ લેખનો પ્રદેશ જુદો છે, એટલે કલાપી વિષેની ચર્ચાઓના કેટલાક મુદ્દાઓનો ઇશારો માત્ર કરી, પ્રસ્તુત પ્રદેશમા પ્રવેશ કરવો એ વધારે યોગ્ય છે.

કલાપીએ માત્ર કાવ્યો જ લખ્યા છે એમ નથી ત્હેમણે કેટલાક સારા ગદ્યલેખો પણ લખ્યાછે. " કાશ્મીરનો પ્રવાસ " એ એક ગદ્ય લેખ છે. કલાપીના ગદ્ય લેખોમાં " કાશ્મીરના પ્રવાસનું સ્થાન શું ? એ પ્રશ્ન ચર્ચવા જેટલાં સાધનો રજુ થવાં હજી બાકી છે. આપણા પ્રવાસ સાહિત્યમાં " કાશ્મીરના પ્રવાસ " નું સ્થાન શું ?—એ પ્રશ્ન પણ આપણે અત્ર ચર્ચીશું નહિ અત્ર તો માત્ર "કાશ્મીરના પ્રવાસ " વિષેજ લખીશુ. તીર્થયાત્રાના ધાર્મિક નિમિત્તે તેમ વ્યાપારના વ્યાવહારિક નિમિત્તે આપણા લોકો પૂર્વે પ્રવાસ તો કરતા જ હતા, પરન્તુ ત્હેનાં સ્થાયી સ્મરણચિન્હો સાહિત્યમા બહુ ઉતર્યાં નથી. જે સ્વરૂપમાં અંગ્રેજી ભાષામા પ્રવાસ સાહિત્ય ((Literature

of Travel) વિરૂદ્ધ થયું છે, અને જે ઉપરથી ગુજરાતીમાં પ્રવાસ સાહિત્ય ઉભું થતું જાય છે તે સ્વરૂપનું સાહિત્ય આપણામાં પૂર્વે હોય એમ જણૂમાં નથી. જીવનની સર્વ દિશાઓ સાહિત્યના સ્થાયી સ્વરૂપમાં સંક્રાન્ત થવી જોઇએ એ ખ્યાલ આગળ ઉપર હાલના જેટલો સ્પષ્ટ ભાગ્યે હશે. લોકજીવન અને સાહિત્યનો યથાર્થ સંબન્ધ સ્વીકારાયા વિના સાહિત્ય સર્વત. સમૃદ્ધ થવાનો સંભવ ઓછો છે. પ્રવાસ સાહિત્યના બે પ્રકાર હોઇ શકે : (૧) કાલ્પનિક, અને (૨) વાસ્તવિક. વર્ણનશક્તિનો ચમત્કાર દર્શાવવા અથવા ઉપયોગી જ્ઞાન આપવા એક પ્રવાસની કલ્પના કરી જે વૃત્તાન્ત આપવામાં આવે તે કાલ્પનિક પ્રકાર; ખરેખરા પ્રવાસનો જે વૃત્તાન્ત આપવામાં આવે તે વાસ્તવિક પ્રકાર. "કાશ્મીરનો પ્રવાસ" એ સુરસિંહજીએ જાતે પોતાના કેટલાક સ્નેહીઓની સાથે કરેલા પ્રવાસનો વૃત્તાન્ત હોવાથી ત્હેનો વાસ્તવિક પ્રકારમાં સમાવેશ થાય. ન્હાના મ્હોટા લેખો દ્વારા આવું પ્રવાસ-સાહિત્ય આપણામાં ધીમે ધીમે ઉભું થતું જાય છે એ બહુ આનન્દની વાત છે. પ્રવાસ સાહિત્યનાં ત્રણ અંગો હોઇ શકે' (૧) **વૃત્તાન્ત કથન** (Narration), અર્થાત્ પ્રવાસનો ક્રમસર વૃત્તાન્ત આપવો તે, (૨) દૃશ્ય વર્ણન (Description) અર્થાત્ જોવા જેવા દેખાવોનું વર્ણન કરવું તે; અને (૩) **પ્રાસંગિક વિચાર નિવેદન** (Reflection) અર્થાત્ પ્રવાસ દરમ્યાન જુદે જુદે પ્રસંગે ઉદ્ભવેલા વિચારો દર્શાવવા તે. જેમ પ્રવાસની ભૂમિકા ઉચી, જેમ પ્રવાસીનો

ક્રમ અને પ્રવાસીના અનુભવો આકર્ષક, જેમ જોવા જેવા દેખાવો મનોહર, જેમ ત્હેના વિચારો બોધદાયક તેમ તે પ્રવાસપુસ્તકની મહત્તા વિશેષ. અત્ર સુરસિંહજી જેવો રસિક રાજવી પ્રવાસી છે, અને કાશ્મીર જેવો દિવ્ય દેશ દૃશ્ય છે. તોપછી શો સંભવ વાંચનારનો શ્રમ અફળ જવાનો !

ઉપર કહેલાં ત્રણ અંગોનું આલેખન કલાપીએ કેવી રીતે કર્યું તે આપણે પૃથક્ પૃથક્ તપાસીશું પ્રથમ વૃત્તાન્ત કથનનું અંગ લઇએ. કાશ્મીરના પ્રવાસનો વૃત્તાન્ત પોતાના શિક્ષકના ઉપર લખાયેલા પત્રના રૂપમાં રજુ થયો છે આ રૂપથી કેટલાક એવાં અંગત તત્ત્વો દાખલ થઇ શક્યાં છે કે જે કેવલ બ્હારના જ વાંચકો માટે લખાયલા વૃત્તાન્તમાં ભાગ્યે આવી શકત. અંગત તત્ત્વો યોગ્ય પ્રમાણમાં હોયતો પ્રવાસ પુસ્તક વધારે રસ ભર્યું લાગે એ સ્પષ્ટ છે. મનુષ્યને મનુષ્યના અનુભવકથનમાં કંઇક ઓર જ રસ પડે છે. કલાપીએ આપેલા વૃત્તાન્તમાં અંગત તત્ત્વો બહુ યોગ્ય પ્રમાણમાં છે નથી તે એવા પ્રકારનાં અથવા એટલા અંશમાં કે જેથી ત્હેમના અંગત સ્નેહીઓને જ ત્હેમાં રસ પડે; કે નથી તે એટલાં ઓછાં કે વ્યક્તિત્વહીન શુષ્ક વર્ણન જેવું લાગે. અંગત તત્ત્વોનું યોગ્ય પ્રમાણ જાળવવામાં કલાપીની વૃત્તાન્ત કથનની કલા સમાઇ છે. જતી અને આવતી વખતના વૃત્તાન્તોમાં પુનરુક્તિ ન થાય એ બાબત ઉપર ગયેલું કલાપીનું લક્ષ ત્હેમનું રસિકત્વ સૂચવે છે, પરન્તુ તે પુનરુક્તિના દોષમાંથી મુક્ત થવા માટે ત્હેમણે લીધેલો માર્ગ જરા કૃત્રિમ લાગી

જાય છે. સમગ્ર પ્રવાસનો વૃત્તાન્ત વાંચકથી બરાબર અનુસરી શકાય તેટલા માટે તે ક્રમસર લખાવો જોઇએ. આ ક્રમ કલાપીએ ઘણી સારી રીતે સાચવ્યો છે, અને તેથી વાંચક પણ લેખકની સાથે પ્રવાસ કરતો હોય એમ લાગી જાય છે. કલાપીના મંડલના અનુભવોમાં કાંઇ ખાસ ચમત્કાર નથી; પરન્તુ સાદા અનુભવો સાદા રૂપમાં રજુ થવા છતાં વાંચકનો રસ કાયમ રહે છે એ જ લેખકની કલા છે. એકંદરે આખા પ્રવાસનો વૃત્તાન્ત એવી રીતે લખાયો છે કે જેથી વાસ્તવિક પ્રવાસનું યથાસ્થિત ચિત્ર આલેખાય, જેથી સામાન્ય વાંચકને તે પ્રવાસનો રસ ભર્યો ખ્યાલ આવે, અને જેથી કાશ્મીરનો પ્રવાસ કરવા ઇચ્છનારને માર્ગ દર્શક સૂચનાઓ મળે. આ ત્રણે વસ્તુ સાચવવામાં અને પુસ્તકને નવલકથા જેવું રસમય બનાવવામાં વૃત્તાન્ત નિવેદનની સફલતા કલાપીએ દર્શાવી છે. કાશ્મીરના લોકો કેવા છે, તેમના આચાર વિચારો કેવા છે વગેરે હકીકત આ પુસ્તકમાંથી સારી રીતે મળી શકે તેમ છે.

હવે અંગ લઇએ દશ્ય વર્ણનનું. વાંચનાર ! સૃષ્ટિ લીલા જોઇ ત્હારૂં હૃદય અગમ્ય ભાવોથી કદી ઉભરાયું છે? તે ભાવો ત્હારા સહૃદય સ્નેહીને જણાવવા ત્હેં કદાપી પ્રયાસ કર્યો છે ? તો જ સમજી શકશે તું કવિના વર્ણનોની. સૃષ્ટિ લીલાના સામાન્ય દેખાવોથી તરવરી રહેતા સામાન્ય હૃદયના ભાવો પણ એ કવિની લેખિની કે ચિત્રકારની પીંછી પૂરી રીતે મૂર્તિમત કરી શક્તી નથી, તો શો સંભવ. સ્વર્ગરૂપ કાશ્મીરનાં દિવ્ય દશ્યોનાં તાદશ વર્ણનોનો ? કયાં એ સ્વર્ગીય

રમ્યતા અને ભવ્યતા અને ક્યાં માનવકૃત કૃત્રિમ શબ્દચિત્રો ! એવાં દિવ્ય દશ્યો દેખતાં કયો રસિક નથી અનુભવતો કે

"સ્તબ્ધ ક્ષણમાં, ક્ષુબ્ધ ક્ષણમાં હૃદય મુગ્ધ થઇ જાય છે,
સમજું નહીં,–સમજું નહીં,–અન્તરગહીં કંઇ થાય છે.

× × × ×

જે જે અનુભવ થાય છે, ઉરમાં સહુ શમી જાય તે,
ના દિવ્ય દશ્યો દેખતાં આ દિલ લેશ ધરાય છે;
બસ એમ ચાહે દિલ કે—જોયાં કરૂં, જોયાં કરૂં,
જોયાં કરૂં, મોહ્યાં કરૂં,—ઝીણું ઝીણું ગાયાં કરૂં ?"

અને કયા રસિક જનના હૃદયમાં નથી ઉદ્‌ભવતો એ અશક્તિનો અસંતોષ કે

"સમજું નહીં જો બન્ધુ ! તો સમજાવી કેમ શકાય એ ?
અને જ જે સમજે ન તે શું અન્યને સમજાવશે ?
દિલ બ્હાર નીકળવા ચહે—પણ દ્વાર તો જડતાં નથી;
પ્રભુ ! જો દીધી ત્હેં લાગણી તો વાણી કાં દીધી નહીં ?"

અનન્તને શબ્દોમાં સાન્ત બનાવવાના યત્નો અપૂર્ણ જ રહેવાના, અને એ અપૂર્ણતાની નમ્ર બુદ્ધિમાં જ રસિકજનની મહત્તા છે, કલાપીએ એ નમ્રતા દાખવી છે, અને તે જ ત્હેમની રસજ્ઞતા સ્પષ્ટ કરે છે. અનન્તતાનું ભાન માનવના

અભિમાનને મૂકાવે છે ડાળ સરોવર (પૃ. ૧૬-૨૦), સૂર્યાસ્ત (પૃ. ૨૪૨૫), પ્રભાતવર્ણન (પૃ ૨૯-૩૦), શંકરાચાર્યના દેવાલય પાસેથી દશ્યદર્શન (પૃ. ૩૩-૩૪), જેલમનદીનો પ્રચંડ પ્રવાહ (પૃ ૫૪-૫૫), ઉરીથી ગરી સુધીનો રસ્તો (પૃ ૬૩-૬૪), મેઘવૃષ્ટિ (પૃ. ૭૮-૮૧) વગેરે દશ્યવર્ણનના વિષયો છે. આ સર્વ દશ્યોને વર્ણવવામાં કલાપીની અવલોકન શક્તિ તથા આલેખનશક્તિની સમર્થતા જણાય છે આ દશ્ય વર્ણનો વર્ણનશક્તિના ઉત્તમ નમુનાઓ છે એમ કહેવું એ તો કલાપીના ભક્તજન માટે પણ અત્યુક્તિ કહેવાય; પરન્તુ એ કલાપીની રસિકતાની અને કલાની ઉચ્ચતા દર્શાવે છે એ તો સ્પષ્ટ છે. દશ્યનું સાંગોપાંગ ચિત્ર તાદશ રીતે વાંચકનાં કલ્પનાચક્ષુ સમક્ષ મૂર્તિમંત કરવું એ વર્ણનકળાની સફળતા છે. આવી સફળતાની ઉંચી પંક્તિમાં કલાપીનાં વર્ણનો આવી શકે એમ છે. જગતને જલમય બનાવી દેનારી મેઘવૃષ્ટિ અને જેલમ માતાનો પ્રચંડ પ્રવાહ વાંચનારની કલ્પના ઉપર શું અમર સંસ્કાર નથી પાડતાં? દશ્યના સમગ્રવર્ણનમાં કલાપી જેટલે અંશે સફળ થાય છે તે કરતાં વધારે અંશે સકળ દશ્યોની મુખ્ય મુખ્ય ખુબીઓ તરફ લક્ષ ખેંચવામાં અને મનોહર અલંકારો યોજવામાં થાય છે. બેશક, કેટલેક સ્થાને અલંકારોનો આડંબર સ્હેજ અનાવશ્યક લાગે છે, છતાં એકંદરે અલંકારો વર્ણનોની આકર્ષકતામાં વૃદ્ધિ કરે એવા છે. કેટલીક ઉપમાઓ તો અત્યંત મનોહર અને અપૂર્વ લાગે છે. અલંકારો માટે ઇતિહાસપુરાણનો આશ્રય કલાપીએ વારંવાર લીધો છે. તર્ક-

યુગનાં પ્રવાહે આપણા ઇતિહાસપુરાણ પ્રતિ ઉભી કરેલી અનાદર વૃત્તિ ધીમે ધીમે યોગ્ય રૂપ ધારણ કરતી જાય છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં classical allusionsનો યોગ્ય પ્રયોગ જેમ રસિકતાનું અને વિદ્વત્તાનું પ્રમાણ ગણાય છે તેમ આપણા સાહિત્યમાં પણ ગણાય એ સ્વાભાવિક જ છે. માત્ર એટલું જ કે "સર્વ સ્થાને શોભે છે" એ હિતકર સૂત્ર વિસરાવું ન જોઇએ. એક સાચા રસિકને શોભે તેવો સૃષ્ટિલીલાનો આવેશ ભર્યો અનુરાગ કલાપીને છે, અને તે એટલે સુધી કે સૃષ્ટિ લીલાને નિહાળવાના વેગમાં બાથભર્યા જોખમો ખેડવા પણ તેઓ તત્પર બને છે.

હવે ત્રીજું અને છેલ્લું અંગ લઇએ પ્રાસંગિક વિચારનિવેદનનું. અમુક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થવા એ કાંઇ સર્વાંશે મનુષ્યના હાથની વાત નથી, પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગોમાંથી સવિસ્તરનિવેદન માટે અમુકજ પ્રસંગો પસંદ કરવા એ તે મનુષ્યની રૂચિની દિશા તો દર્શાવે છે. વિચારનિવેદન માટે પસંદ કરાયેલા વિષયોમાં હિન્દુસ્તાનના હુન્નરઉદ્યોગો (પૃ. ૧૪-૧૫), લોભ (પૃ. ૧૩), સૃષ્ટિસૌન્દર્ય તરફની અજ્ઞાનભરી ભક્તિનાં અનિષ્ટ ફલ (પૃ. ૨૬-૨૮), કલાના જ્ઞાનને ગુપ્ત રાખવાની પદ્ધતિ (પૃ. ૩૬), શ્રીનગરની સ્થિતિ (પૃ. ૪૨-૪૭), આધુનિક સુધારાની વિલાસી બાજુ (પૃ. ૬૬-૬૭) વગેરે છે. આ ઉપરાંત ટૂંકી ટૂંકી અભિપ્રાયસૂચક ટીકાઓ તો આખા પુસ્તકમાં વ્યાપી રહેલી છે. આ ન્હાનાંમ્હોટાં વિચારનિવેદનો

ત્રણ દૃષ્ટિથી તપાસી શકાય : (૧) વિચારનિવેદનના વિષયોની પસંદગી કેવી છે ? (૨) પસંદ કરેલા વિષયો વિષેના વિચારોની નિવેદનપદ્ધતિ કેવી છે ? અને (૩) તે વિચારો સ્વયમેવ કેવા પ્રકારના છે ? પસંદ કરેલા વિષયોમાંથી કેટલાક ઉપર આપેલા છે. વધારે અવલોકનશક્તિવાળાને અને વધારે વિચારશીલ પ્રવાસીને સંખ્યામાં આથી વધારે અને ભૂમિકામાં વિશેષ ઉચ્ચ વિષયો મળી આવત એમ કદાચિત્ કોઇને લાગશે; પરન્તુ જે વિષયો પસંદ કરવામાં આવ્યા છે તે મ્હોટે ભાગે ઉચ્ચ પ્રકારના છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. પસંદ કરાયેલા વિષયોની પ્રસ્તુતતા (Relevancy) લેખકની ઔચિત્યબુદ્ધિની સાક્ષી પૂરે છે. જ્યાં ને ત્યાં વિચારનિવેદનનો આડંબર કરવો અથવા જ્યાં ને ત્યાં બોધ આપવા મંડી જવું એ ઔચિત્યબુદ્ધિની અને કલાની ન્યૂનતા સૂચવે છે. કલાપી એ ન્યૂનતાના ભોગ નથી બન્યા એ એમને ઓછું માનપ્રદ નથી. કલાપીનાં વિચારનિવેદનોમાં શુષ્ક પીંજણ (Dry Moralising) મારેની અરસિક ઉત્કંઠા નથી ; તેમ નથી તે વિચારનિવેદનના વિષયોની પસંદગીમાં કોઇ પ્રકારની કૃત્રિમતા પસંદ કરાયેલા વિષયો વિષેના વિચારો નિવેદન કરવાની પદ્ધતિપણ સારી અને લાગણી ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. હિન્દુસ્તાનના હુન્નરઉદ્યોગો વિષેના ત્હેમના ઉભરામાં શું ત્હેમની ઉત્કટ લાગણી છલકલતી નથી ? શ્રીનગરની સ્થિતિનું વર્ણન વાંચતાં વાંચનારનાં હૃદયો શું શોકમાં ગરકાવ થઇ જતાં નથી ? વાંચનારના હૃદયના મર્મભાગોને સ્પર્શવું અને પોતાની લાગણી ત્હેમનામાં

એકાન્તુ કરી દેવી એ જો વિચારનિવેદનની સફળ પદ્ધતિ હોય તો તે કલાપીની છે. કલાપીએ નિવેદન કરેલા વિચારો પણ એવા છે કે જે લગભગ સર્વ વિચારશીલ મનુષ્યોની સંમતિ મેળવી શકે. બેશક, તે વિચારોની પાછળ સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ, ગંભીર ચિન્તન કે વિશાલ વિદ્વત્તા જેવું બહુ જણાતું નથી ; પરન્તુ વિદ્વાનને માટેની એ ન્યૂનતાઓ સામાન્ય વાંચકનેમાટે ગુણરૂપ થઇ પડે છે અને પુસ્તકને રહેલાઇથી વાંચી શકાય એવું બનાવે છે.

પ્રવાસસાહિત્યનાં ત્રણ આવશ્યક અંગોની દૃષ્ટિથી આપણે આ પુસ્તક તપાસ્યું. હવે આ પુસ્તકની શૈલી વિષે કાંઇક કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. શૈલીઓના ભેદોપભેદ તપાસી, ગુજરાતના અન્ય ગદ્ય લેખકો મારે કલાપીની ગદ્યશૈલીની સરખામણી કરી, તે શૈલીના સ્થાનનો નિર્ણય કરવાનો અત્ર ઉદ્દેશ નથી. માત્ર હેમના પોતાના બીજા ગદ્યલેખો કરતાં "કાશ્મીરના પ્રવાસ" ની શૈલી કયાં તત્ત્વોમાં ભિન્ન છે તે રહેજ જોઇશું. ટૂંકાં ટૂંકાં અને સુઘટિત વાક્યોવાળી મનોહર શૈલી રા. કાન્ત જાહેર ભાષણોમાં અને લેખોમાં વારંવાર વાપરે છે. એ વાક્યોની લઢેક જ કાંઇક ઔર હોય છે, અને રા. કાન્તની રસિકતાને લીધે તે ઘણી જ શોભે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં વપરાતી શૈલીની દૃષ્ટિથી તે શૈલી જરા કૃત્રિમ અને ચાંપલી લાગે છે ખરી, પરન્તુ હેમાં અમુક પ્રકારની રસિકતા, મીઠાશ અને મોહિની લાગે છે એ નિર્વિવાદ છે એ ગદ્યશૈલીની અસર

કલાપીના કેટલાક પત્રલેખોમાં જણાય છે; પરન્તુ "કાશ્મીરના પ્રવાસ" ની શૈલી તેથી જુદા પ્રકારની છે. ઉક્ત શૈલીના કરતાં "કાશ્મીરના પ્રવાસ" ની શૈલી ઓછી સુરચિત, ઓછી ગૌરવશાળી અને ઓછી મનોહર છે, પરન્તુ તે વધારે સાદી, વધારે સુગમ અને વધારે સ્વાભાવિક છે. પ્રસંગોચિત ભાષાગૌરવના ભાગ દૂર રાખીએ તો એકંદરે સંસ્કારી લોકો સામાન્ય વ્યવહારમાં વાપરે છે તેવી શૈલી આ પુસ્તકની છે. શૈલીની સુગમતા એ પણ સામાન્ય વાચકો માટે આ પુસ્તકને આવકાર લાયક બનાવે છે.

હવે માત્ર એક અગત્યની બાબત સૂચવીને આ ઉપોદ્ઘાત સમાપ્ત કરીશું. પુસ્તક વાંચનારના મનમાં લેખકની કેવા પ્રકારની મૂર્તિ સ્ફુરી આવે છે? માત્ર પ્રવાસનો વૃત્તાન્ત જ ધ્યાન ખેંચે છે કે પ્રવાસી પણ? વાંચનાર! સુમેટ ત્હારા વેરાયલા સંસ્કારોને અને આલેખ એ પ્રવાસીનું કલ્પનાચિત્ર. ગરીબ સિપાઈ આંધળા લોકોને જૂલ્મથી પીડાતાં જોઈ દુઃખી થતું દયાળીનું હૃદય શું ત્હારા હૃદયને આર્દ્ર બનાવતું નથી? હિન્દુસ્તાનના હુન્નરઉદ્યોગની પડતી જોઈ, કાશ્મીર-દેશનું સર્વ વ્યાપી અંધેર દેખી, ચીરાઈ જતું દેશભક્ત દિલ ત્હારી દેશ-ભક્તિને સતેજ કરતું નથી? "જીવને હાનિ કર્તા પણ આંખને આનન્દ આપનાર" દૃશ્યો દેખવા સાહસ કરનાર રસિક હૃદય ત્હારામાં સૃષ્ટિલીલાનો ઉપભોગ કર્યા જ કરવાની પ્રબળ અભિ-લાષા પ્રેરતું નથી?—તો આપ એ હૃદયના પૂજ્ય સ્વામીને

ત્હારી આ પ્રણુમાંજલિ અને દર્શાવ ત્હારી કૃતજ્ઞતા! 'ઉડી ગયો છે એ મધુરો મયૂર, પણુ મોજુદ છે એની કેકાના અમર સુર, ગુજરાત સંગ્રહજે આ ગ્રન્થાવલિ ને સત્કારજે ફરી ફરી એ સુરને.

સોલાપુર,
તા. ૨૧-૭-૧૯૧૨.

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

'प्रथमावृत्तिनी प्रवेशिका.

To,

CHESTER MACNAUGHTEN, Esqr., M.A,

PRINCIPAL RAJKUMAR COLLEGE.

RAJKOTE.

DEAR SIR,

When you asked me in Jure last to teach Law and Political Economy to the Thakore Saheb, Lathi, and Kumar Shri Giganwala of Bagsara, I soon found the task easy and interesting. Kalidasa's saying " मणौ वज्र समुत्कीर्णे सूत्रस्ये वास्तिमेगातिः " was exactly applicable to my case Cutting and polishing of the diamond and boring hole through it was already done by your clever, experienced and masterly hand. My work was as simple as the passing of a thread through a ready made hole.

The satisfactory performance of the assigned duty drew me and your beloved pupils

Sublime and comprehensive? Low desires,
Low thoughts had there no place; yet was his heart
Lowly; for he was meek in gratitude;
Oft as he called those ecstacies to mind,
And whence they flowed: and from them he acquired
Wisdom, which works through patience, thence he learn'd
In many a calmer hour of sober thought,
To look on nature with a humble heart,
Self questioned where he did not understand;
And with a superstitious eye of love."

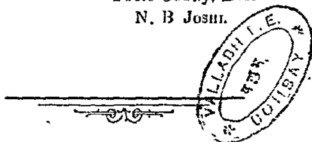
Wordsworth, *Excursion* Book I.

That the Institution of which you, Sir, have been the very spirit for these twenty years succeeds in turning out such gems of captivating lustre, speaks highly of your tact and ability as a teacher. Your long continued and noble work has not only benefited the nobility of the land by improving moral tone and sharpening intellects of its scions but has indirectly conferred a great boon on

its gentry by giving it good and able rulers.

The following maiden attempt of your dear pupil I liked so much and found it so interesting and instructive that besides getting it published in the local paper I got it published in a pamplet form. It reflects credit not only on the writer but more so on the Teaching Staff of the College and especially on you as the head of it. Hoping that the humble offer of it may prove acceptable,

I beg to remain,
Sir,
Yours Obdtly, Ever
N. B Joshi.

નીરસ લાગશે; તેથી પહેલાં શ્રીનગરનું વર્ણન આપી પછી રાવલપિંડી અને શ્રીનગર વચ્ચે રસ્તામાં જે જે સુંદર દેખાવો આવે છે તેનું વર્ણન આપું છું. અને તેની સાથે અમને જેજે હરકત થઇ હતી તેનું પણ ટુંકું બયાન લખું છું.

અમે શ્રીનગર અકટોબરની એકત્રીશમી તારીખે સવારે અગિયાર વાગે પહોંચ્યા. અમારાં વાહન, ગાડી અથવા ઘોડાં ન હોતાં પણ અમે એક જાતની હોડીમાં બેઠા હતા. આ હોડીનું તળીયું દરીયામાંની હોડી જેવું હોતું નથી પણ ચપટ હોય છે, કારણકે આ હોડીને જેલમ નદીમાં ચાલવાનું છે અને કોઇ કોઇ ઠેકાણે પાણી છીછરૂં હોવાને લીધે આવું તળીયું રાખવાની જરૂર છે. હોડી પાણીમાં માત્ર એકાદ વેંત ડુબતી રહે છે અને ઉપર ઘાસનું છાપરૂં હોય છે, તેથી સખત પવનના ઝપાટાથી અથવા તોફાનથી ઉંધી વળી જવાની ઘણી ધાસ્તી રહે છે. અમારે સ્હામે પૂર જવાનું હતું, તેથી અમે જ્યાંથી આ હોડીમાં બેઠા ત્યાંથી તેને ખેંચવી પડતી હતી. તેના અગાડીના ભાગમાં એક લાકડું ખોડી રાખે છે અને તેને એક દોરડું બાંધવામાં આવે છે; આ દોરડું ઝાલી હોડીને ખેંચવા માટે ચાર પાંચ માણસો કીનારે ચાલ્યાં જાય છે. અને હોડીને નદીની વચમાં રાખવાને એક માણસ તેના અગાડીના ભાગમાં લાંબો વાંસ લઈ ઉભેલો હોય છે, તે વાંસને તળિયામાં ખોસતો આવે છે અને હોડીને મરજી મુજબ વાળે છે. આ ખલાસીઓને કાશ્મીરમાં માંઝી કહે છે અને હોડીને કિસ્તી કહે છે. અમારે આવી કિસ્તીમાં આશરે

એંશી માઇલ મુસાફરી કરવાની હતી. એકમાં કુમારથી ગીગા-વાળા, હું અને અમારા પાસવાનો હતા, બીજીમાં પ્રાણજીવનભાઇ અને એમનાં માણસો, ત્રીજીમાં રસોઇયા અને રસોડાનો સામાન અને ચોથીમાં બધો સામાન અને કેટલાંક માણસો. અકેક કિ-સ્તીનું દર માસે પંદર રૂપીયા ભાડું ઠરાવેલું હતું.

જે જગ્યાએ અમો કિસ્તીમાં બેઠા હતા ત્યાં અમારી બ-રદાસ માટે રાજ્ય તરફથી એક બ્રાહ્મણ મોકલવામાં આવ્યો હતો. આવા બ્રાહ્મણો કાશ્મીરમાં ઘણા છે, અને તેઓ પંડિત કહેવાય છે. જે પંડિત અમારી બરદાસ માટે આવેલ હતો તેનું નામ વાસુકાક હતું, પણ પાછળથી અમે એનું નામ કાગવાસ પાડયું હતું. આ પંડિત અમારી સાથે ચાલ્યો. કિસ્તીવાળાએ કહ્યું કે: જો માંજી લોકો વધારે હશે તો અમે તમને શ્રીનગર એક દિવસ વહેલા પહોંચાડીશું. માંજી લાવવાનું કામ પંડિતને સોંપ્યું પંડિત ત્રીસચાલીશ માણસોને પકડી લાવ્યો, પણ સવારે તો અમે એકે માંજી જોયો નહિ. બીજે દિવસે પણ એટલાંજ માણસોને પકડી લાવ્યો અને સવારે ચાર માણસો રહ્યાં. બીજાં ક્યાં ગયાં? અગાડીને દિવસે લાવેલ માણસમાંથી કામ કરવા એકે કેમ ન આવ્યું? અમે પંડિતને કહ્યું હતું કે અમે એ લોકોને પૈસા આપશું; પણ પંડિતો ગરીબ લોકોને એક પાઇ પરખાવતા નથી. જે લોકોને તે પકડી લાવ્યો હતો તેઓમાંના દરેક પાસેથી તેણે પા પા અરધો અરધો રૂપિયો લઇ છોડી મુકયા. આ લોકો આવી રીતે પંડિતોના ગજવાં શામાટે ભરે

પાંઘડી બાંધે છે. વિવાહ પ્રસંગમાં પણ આ રંગ બદલતા નથી. વરલાડો પણ તેજ રંગની અને તેવીજ પાઘડી બાંધે છે. સાધારણ માણસો સુરવાલ પહેરેછે. શરીરપર બદન અને તેનાપર એક લાંબો, પગની ઘુંટી સુધી નીચો લટકતો ઝબ્બો પહેરે છે. આ ઝબ્બાની બ્હાં ઘણી લાંબી અને પહોળી હોય છે, તેથી હાથ ખીલકુલ બહાર દેખાતા નથી. કામ કરવું હોય ત્યારે બ્હાંને ઉંચી ચડાવી બેવડી કરી લે છે. કેટલાએક પંડિતો સુરવાલ પહેરે છે અને ઘણા માત્ર લંગોટી જ રાખે છે, કેમકે ઝબ્બો ઘણોજ લાંબો હોય છે. હવે કેટલીક જગ્યાએ કોટ પેટલુન પણ નજરે પડે છે. સ્ત્રીઓ પુરુષ જેવાંજ કપડાં પહેરે છે, પણ માથે એક સફેદ બ્હોરાના જેવી ટોપી ઘાલે છે. આ અતિશય બેડોળ લાગે છે. ઘરેણાં બહુજ થોડાં રાખે છે.

શ્રીનગરની હવા વીલાયતના જેવી છે. કેટલાકનું મત એવું છે કે મદિરાપાન કાશ્મીરમાં ન કરે તો માણસને હરકત થાય, અને માણસ હમેશાં નાહી શકે નહિ. આમ કહેનારા દારૂના શોખી, આળસુ કે અજાણ્યાજ હોવા જોઇએ. વીલાયતમાં તેમજ કાશ્મીરમાં એવાં માણસો ઘણાં છે કે જે મદિરાનો સ્પર્શ પણ કદી કરતા નથી. અમે હમેશાં નિયમસર કાશ્મીરમાં વગર હરકતે નાહી શકતા, મદિરા પીવાની કોઇપણ વખતે કોઇને જરૂર પડી નહોતી અને આનંદથી બહાર હરીફરી શકતા હતા.

કાશ્મીરમાં મુસાફરી કરનારા માણસને કઇ કઇ બાબતની જરૂર પડે છે તે અમે પૂરૂં જાણી શક્યા નથી, કારણ કે અમે

કાસ્મીરનો ઘણોજ થોડો ભાગ જોઇ શક્યા હતા ; તોપણ અમને નીચેની વસ્તુઓની ઘણી જરૂર પડી હતી :—

૧—ગરમ કપડાં, ઓઢવાને શાલો અથવા બંડુસ.

૨—સંકેલાય તેવા પલંગો અને ન્હાનાં પાતળાં ગાદલાં.

૩—પાયખાનાનો તંબુ. જે માણસ હૉટેલ અથવા ડૉક બંગલામાં ન ખાઇ શકતો હોય તેણે એક બીજો રસોડાનો તંબુ પણ રાખવો જોઇએ. એક બે દિવસનું સીધું પણ સાથેજ રાખવાની જરૂર છે. દરેક મુકામે-મજાના ડૉક બંગલા છે. તેમાં હૉટેલની માફકજ જમવાની અને રહેવાની સારી સોઇ છે. જ્યાંથી જેલમ નદી પર કિસ્તીમાં મુસાફરી કરવી પડે છે ત્યાંથી સીધું સાથે રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે. માંઝી લોકો ઘણાજ સારા માણસો છે નોકર કરતાં પણ વિશેષ આજ્ઞાંકિત છે. વળી ભલા અને હાથના ચોખ્ખા છે. આ લોકો મુસલમાન છે અને રાંધી પણ આપે છે. જેને મુસલમાનોના હાથે રાંધેલું ન ખપતું હોય તેણે રસોઇઆ સાથે રાખવા જોઇએ.

૪—કાશ્મીરમાં અમે ભેંશો ક્યાંઇ જોઇ નહિ. દુધ ગાયોનું મળેછે. ઘી અને માખણ આજા ચામડામાં ભરી રાખે છે તેથી ઘણાંજ ખરાબ, કડવાં અને દુર્ગંધી હોય છે. અમને ઘી અને માખણ વિના ઘણી અડચણ પડી

હતી. કાશ્મીરના દરેક મુસાફરે આ બે ચીજો હમેશાં સાથે રાખવી.

રાવળપીંડીથી બારામુલ્લાં સુધી ટાંગા ભાડે મળી શકે છે. આ ઉત્તમ વાહન છે, તે અમને મળી શક્યું નહિ, કારણ કે વાયસરૉયને માટે બધા ટાંગા રાખેલા હતા. અમે ફૈટન ગાડીમાં બારામુલ્લાં સુધી ગયા. સામાન અને માણસોને માટે એકા ભાડે કર્યા હતા, આ એકાનાં ટટ્ટુ ઘણાંજ ખરાબ હોય છે; એકા ન્હાના અને ખળભળી ગયેલ હોય છે, અને હાંકનાર બેદરકાર હોય છે. જો સામાન પંદર અથવા સોળ દિવસ અગાડીથી ચલાવી શકાય તેમ હોય તો ગાડાં અથવા કરાંચીઓ પણ મળે છે, આ કરાંચીના બળદોને રાશ હોતી નથી, પણ હાંકનાર લાકડીથી બળદને ડાબી જમણી તરફ વાળે છે. પર્વત પરના આડા અવળા અને સાંકડા રસ્તામાં આ ભયંકર છે.

કાશ્મીરમાં જવાનો ખરો વખત વસંતજ છે. એ ઋતુમાં હિમાલયમાંથી ઉતરતી, પછડાતી, ઉછળતી નદીઓ ઘણા જ જોસથી વહે છે. પર્વતો ઝરણથી છલકાતા દેખાય છે. ડુંગરો અને ખીણોપર વનસ્પતિના ગાલિચા પથરાઇ ગયેલા હોય છે. વળી ટાઢ પણ ઓછી હોય છે. જે ઋતુમાં અમે કાશ્મીરમાં ગયા તેમાં ફળ પુષ્પાદિ ઉલી ગયાં હતાં, અને ઠંડી પણ સખત હતી. વાઇસરૉય તેજ વખતે કાશ્મીર હતા તેથી અમારા ધારવા પ્રમાણે અમે જઇ શક્યા નહિ. રાવળપીંડીમાં અમારે લગભગ બાર દિવસ પડ્યું રહેવું પડ્યું. અમારે આખો હિંદુસ્તાન છ

માસેમાં જોવાનો હતો અને કાસ્મીરમાં ઘણી ટાઢ હોવાને લી
અમને વધારે રોકાવું અને વધારે જોવું પરવડ્યું નહિ. આ
થવાથી અમે નાગાપર્વત, માનસબલ, માર્તંડ, અવંતિપુર
મંદિરો, અનંગનાથ, ઇસ્લામાબાદ અને પૃથ્વીના સ્વર્ગ જે
કાસ્મીર દેશના એવાજ બીજા અતિ રમણીય પ્રદેશો જોઇ શક
નહિ.

કાસ્મીરની ખુબસુરતી અને મુસીબતો વિષે અમે જે
વાંચ્યું હતું અને તેથી અમારા મનમાં જેવી કલ્પના હતી તે
અમે અનુભવ્યું નહિ, તોપણ એ દેશ સ્વર્ગનું પ્રતિબિંબ છે અ
ત્યાં જવું કઠિન અને જરા જોખમ ભરેલું છે તેમાં તો કાં
શકજ નથી. અલબત મુસીબત વિના સ્વર્ગનાં દર્શન ક્યાંથ
થાય?* ખુબસુરતી ઓછી લાગી તેનું કારણ તો એટલુંજ હ

---

*એ વાક્ય વાંચી મને બંગાલી બાઇ શ્રી તોરૂદત્તે આવેલ
વિચાર, પોતે લખેલી "The Royal Ascetic and th
Hind" એટલે "રાજર્ષિ અને મૃગી" નામની કવિતામ
બતાવેલ છે તે યાદ આવ્યો છે, તેમાંથી નીચેનો ફકરો આપણ
અંગ્રેજી જાણનારા વાંચકોને માટે દાખલ કર્યું :—

"Not in seclusion, not apart from all,
Not in a place elected for its peace,
But in the heat and bustle of the world,
'Mid sorrow, sickness, suffering and sin

જાય છે ! એક દુષ્ટ કૃત્ય સિદ્ધ કરવા બીજાં હજાર પાપ કરવાં પડે છે. આ ક્ષણભંગુર દેહને બહુજ થોડું જોઇએ છીએ, છતાં ઇંદ્રિય સુખની તૃષ્ણામાં લપટાઇ જઇ માણસ શું શું કૃત્ય ન કરે ! આ એક ધન લોભી માણસ શું નહિ સમજતો હોય કે બીજાને છેતરવા જતાં હું જ છેતરાઉં છું ! ઇશ્વરનો ગુનેહગાર થાઉં છું ! મારી સાખ હલકી થવાથી મને અતિશય નુકસાન થાય છે ! તેની ચોરી પકડાઇ ત્યારે પણ તેને પોતાનાં આવાં કપટી કર્મનો ત્યાગ કરવાની શું ઇચ્છા નહિ થઇ હોય ? ખરેખાત, તેને પણ સ્મશાન વૈરાગ્ય થયો હશેજ, પણ એ ક્યાં સુધી ? દુરાચરણથી પેટ ભરનારા ક્ષુદ્ર જનોને વળી કર્તવ્ય શું અને અકર્તવ્ય શું !

સાંજે અમે બહારશાહ અને સમદશાહની દુકાને કાશ્મીરી પશ્મિના અને શાલો જોવા ગયા. આ શાલો એવી તો ટકાઉ અને સુંદર બને છે કે તેની જોડ સૃષ્ટિમાં બીજે કયાંઇ છેજ નહિ. કયાં આ જંગલી દેશ અને કયાં આ અલૌકિક કારીગિરી ! ઉદ્યોગ શું ન કરે ! પ્રયત્નથી પશુ પક્ષિઓ પણ સારૂં કામ કરે છે તો આ જંગલી કાશ્મીરનાં માણસો આવું કામ કરે તેમાં શું નવાઇ ! હે ! હિંદુસ્તાન ! તારી કારીગિરીને તું શામાટે ઉત્તેજન નથી આપતો ? તારાં બચ્ચાંને તું કુશલ શામાટે નથી બનાવતો ? કુદરત તો તારાપર પૂર્ણ કૃપા વર્ષાવી રહી છે. તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો એજ શીખવાનું બાકી રહ્યું છે. જુલ્મની અંધારી રાત્રિ તો ગઇ છે. શત્રુઓનાં વાદળાં અદ્રશ્ય થઇ ગયાં છે. યાણ

ળતી તરવાર, રુધિરની નદીઓ ચલાવનારી સાંગો અને બર-
ચ્છીઓ હવે દીવાલ પરજ દેખાય છે। તેતો હવે તારાં રમકડાં બની
ગયાં છે, હવે તેનાથી ધાસ્તી રાખવાનું કાંઇ કારણ નથી. દુઃસ્વપ્નો
૨ થયાં છે, પ્રભાત થયું છે, પ્રહર એક સૂર્ય ચડી ગયો છે, અંધકા-
રનો નાશ થયો છે, સોનાનાં નળિયાં થઇ ગયાં છેઃ હવે આંખ ઊઘાડ,
આળોથા, કામે લાગ. તારા જે ભાઇઓ તને મદદ આપેછે તેઓનો
આભાર માની તેની બરાબર થવા કોશીશ કર. બ્રહ્માંડચક્ર પણ એક
નેશાળ જેવું છે. ચડતી પડતી ઘટમાળની માફક થયાજ કરે છે.
તારા સોબતીઓમાં તું સર્વોત્તમ હતો. હવે નીચે પડયો છે તેથી
આંસું પાડવાનું નથી. તેમ કરીશ તો વધારે નીચો જઇશ. તને
ઊંચો કરવા તારા ભાઇઓ કોશિશ કર્યાજ કરે છે, પણ જ્યાં
સુધી તું જરા પણ જોર નહિ કરે ત્યાં સુધી કાંઇ ફાયદો થવાનો
નથી. પૂછડેલ બળદ પણ મદદ મળે ત્યારે બળ કરી ઊભો
થાય છે. તારાં કલા કૌશલ્યનો લય નથી થયો, તેનું તેજ હજી
ક્યાંક ક્યાંક ચળકી રહેછે. તેને મૂલ રૂપ પકડતાં વધારે વખત
લાગશે નહિ. આ બાબતમાં વધારે લખવું એ હાલ જરૂરનું
નથી. આટલું લખવાનું એજ કારણ છે કે, એક વસ્તુ જોઇ મારા
મનમાં શું અસર થઇ તે આપ જાણો.

આ દુકાનો જોઇ અમે કિસ્તીમાં બેઠા અને પાછા અમારે
ઉતારે આવ્યા. ઉતારાની ગોઠવણ માહારાજા તરફથી થઇ હતી,
અમારા સાંભળવા પ્રમાણે અમારો ઉતારો બીજા બધા ઉતારા•
કરતાં સારો હતો તોપણ તેમાં સેંકડો ઊંદરનાં દર હતાં. આ

દીસતો લીસો ચળકતો શેવાળ, અને કમલનાં નાનાં, ગોલ, લીલાં અને સુકાઇ ગયેલાં સોનેરી રંગનાં, અડાળીનાં આકારનાં પાનો છવાઇ ગયેલાં હોય છે; તેઓ પર નાનાં, મોટાં, લાંબાં, અને ગોલ, ચળકતાં, આમ તેમ રહતાં, ઘડીમાં મળી જતાં અને ઘડીમાં છૂટાં પડતાં સુશોભિત જલબિંદુઓ આકાશ-પરના ખરતા તારાગણ અને અચલ ગૃહો જેવાં ભાસે છે. આ પાણીનાં ટીપાં અને આ પાન, ઘણે દીવસે ઘેર આવતા ભાઇને વધાવવાને જેમ બ્હેને સાચાં મોતીથી સોનાનો થાળ ભરી હાથમાં રાખ્યો હોય તેવાં, વર્ષા ઋતુના અંધારા દિવસમાં કાળા ભીલોએ ધીટ જંગલના મદમત્ત વનગજોનાં ગંડસ્થલમાં તરવારોના પ્રહાર કરી લોહીથી ખરડાઇ ગયેલી રકાબીયોમાં મુક્તાફળ કાઢી લીધાં હોય તેવાં, અથવા રાતે જોસભર પડતા વરસાદનાં કણો જેવા વિજળીથી ચળકે છે તેવાં, નજરે પડે છે. તેઓના પર સૂર્યનાં કિરણો પડે છે તેથી તેઓ યુદ્ધ કરતાં પડેલાં કોઇ પૃથ્વીપતિનાં જડાવ કર્ણ પક્ષર અથવા શરદ્ ઋતુની ચાંદનીની રાતે શ્રીકૃષ્ણે કરેલી રાસક્રીડા સમાપ્ત થયા પછી તે જગાએ પડી રહેલાં ગોપ વધૂઓનાં રત્ન જડિત રત્ન પ્રભાથી ભરાઇ ગયેલાં ગાળાવાળાં નૂપુર જેવાં દીસે છે. તેઓમાં સૂર્યનાં સેંકડો બિંબ પડે છે, તેથી પ્રલય સમયના બ્રહ્માંડ જેવાં ભાસે છે. હલેસાંથી પાણીની શીતલ ફરફર ઉડે છે, અને તેમાં સૂર્યનો તડકો પડવાથી આમતેમ દોડતાં, ઘડીમાં દ્રષ્ટિમાં પડતાં અને ઘડીમાં અદ્રશ્ય થઇ જતાં, વિચિત્ર આકારનાં અનેક ઇંદ્ર ધનુષો રચાય છે.

આથી આ સરોવર પંચ રત્નની અખુટ ખાણ, દેવદાનવોએ મથન કર્યા પહેલાના ચૌદ રત્નથી અલંકૃત રત્નાકર' અથવા વસંત જેવું દીસે છે. આ અલૌકિક તળાવની એક બાજુએ, હલતાં અને સ્થિર ગાઢાં કાળાં વાદળોથી કેટલાક ભાગમાં છવાયેલા, બરફથી ઢંકાયેલા, ગંધકના રંગવાલા, નાની મોટી પાણીની ધારથી હાલતા દીસતા છરેરા, ઊંડી કોતરો, વૃક્ષઘટા અને ધુમ્મસથી ભયાનક, અંધારી અને વધારે ઊંડી દેખાતી ગુહાવાળી ટેકરીઓવાળા, આકાશને ટેકો દેતા પર્વતો આવી રહેલા છે. આ ભવ્ય મહાન ડુંગરોપરના બરફપર કેટલીક જગાએ સૂર્યનાં ઉજ્જ્વળ કિરણ પડવાથી તેઓ ચાંદીનાં પત્રાંથી ઢંકાએલ હોય, કાચથી છવાયેલ હોય અથવા જાણે કેમ અનેક ચંદ્રવાળાં અનેક રૂપ પ્રકટ કરેલ મહાદેવનાં કપાલ હોય તેવા દીસે છે. આ તડકો ક્ષણેક્ષણે વધારે ઓછા ચળકાટવાળો થયા કરે છે અને તેથી બરફના રંગ પણ પળે પળે બદલાયાં કરે છે.

બીજી બાજુએ, કિનારાપર, સુંદર નીલાં, સોટા જેવાં લાંબાં સફેદાનાં, લાલ પાંદડાં વાળાં, સુવર્ણમય દીસતાં, ભમરડાના આકારનાં, મનોરંજક ચીનારનાં અને એવાંજ બીજાં અતિ સુંદર વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષોની એકલ છાયા આપતી કુંજોથી સુશોભિત બગીચા શોભી રહ્યા છે. તેઓની ઉપર તોળાઇ રહેલા, પાછળ ઉભા રહી ચોકી કરતા, દૃષ્ટિ મર્યાદા સુધી દીસતી નાટકશાળાની બેઠકો જેવા, દૃષ્ટિને ખેંચી લેતી ટેકરીઓવાળા, બીજી બાજુના ડુંગરો સાથે જોડાઇ જઇ તળા-

વની આસપાસ કિલ્લો કરી દેતા પર્વતો પડેલા છે. એક ખુણાપરના શિખરપર ગરૂડ જેવું શંકરાચાર્યનું મંદિર અથવા તખ્તે સુલેમાન નજરે પડે છે. ઝીનારા પર ચોતરફ આવી રહેલા આ દેખાવોનુ ચંદ્ર જેવા શીતલ, સ્ફટિક મણિ જેવા સ્વચ્છ અને કાચ જેવા પારદર્શક જલમાં પ્રતિબિંબ પડે છે જેથી આ પ્રદેશની રમણીયતા બેવડાય છે. આ બિંબતે જોકે હમેશાં પાણીમાંજ રહેવાનું છે તોપણ જલની શીતલતાથી તે કોઇ કોઇ વખતે જરા ધ્રુજ્યા કરે છે. કેટલેક સ્થાને આ જલના વિશાલ દર્પણ પર લીલી લુઇ પથરાયેલી છે. જો આ જગતપર કોઇ સ્થલ મહાશ્વેતાનું અચ્છોદ સરોવર હોયતો તે આજ છે. આવા અદ્વિતીય દર્શનીય વસ્તુઓમાં ઉત્તમ પ્રદેશમાં અમારી કિસ્તી ધીમે ધીમે ચાલી ઝીનારા પાસે આવી પહોંચી. આ કિસ્તી તેજ વિમાન અને આ ડાલ તેજ સ્વર્ગ; ઓ દેવ ! આહા ! એ પણ એક સમય હતો ! કિસ્તી ઉભી રહી એટલે અમે ઉભા થયા અને નીચે ઉતર્યા. પહેલાં અમારે ચસ્મેશાહ જે ઝીનારાથી આશરે સવા માઇલ દૂર છે, ત્યાં જવાનું હતુ. દ્રાક્ષના વેલાઓની અંદર નાની સડક પર આડા અવળા અમે ચાલવા લાગ્યા. ટાઢ ઉડી ગઇ, ડગલા ઉતાર્યા, અગાડી ચાલ્યા. જમણી બાજુએ એક નાના ડુંગરપર પરિમહેલ જ્યાં જહાંગીર કોઇ કોઇ વખતે નુરજહાં સાથે રહી આનંદમાં દિવસ ગુજારતો હતો તે નજરે પડ્યો. તે હાલ ખંડેર જેવો દેખાય છે. અમે ત્યાં ગયા નહિ પણ સડક પર ઉભા રહી દુરબીનથીજ તેનાં દર્શન કરી અગાડી

વધ્યા. અર્ધા કલાકમાં ચસ્મેશાહ પહોંચી ગયા. શાહજહાંનો ચણાવેલો એક નાજુક બંગલો અહીં છે તેની અંદર ગયા. અહીં પર્વતપરથી પાણીનું એક ઝરણુ આવે છે, આ ઝરણુને અટકાવવાથી પાણી ફુવારામાં ચડે છે. બંગલાના એક ખુણા પાસે એક શીતલ જલનો ચસ્મો છે. આ પાણી ઘણુંજ સ્વાદિષ્ટ અને ઠંડું છે. મને તરશ નહોતી લાગી, નહિંતો ખરેખાત ધરાઇ ધરાઇને તે પાણી પીત; તોપણ સૌએ એ પર્વતનું ચરણામૃત અથવા ચસ્માની પ્રસાદી લીધી. આ બાગ જોકે હાલ પડતીમાં છે, તોપણ ઘણો સુંદર છે તો જહાંગીરના વખતમાં તેની ખુબી કેવી હશે ?

આ જગાએ કડીના રહીશ બાબુ કાળીદાસે અમારે માટે ચાર ટટ્ટુ અને એક ખચ્ચર તૈયાર રાખ્યાં હતાં. બાબુ કાળીદાસની સાથે અમારી મુલાકાત બીજી તારીખે થઇ હતી. તળાવની વચમાં બે તરતા ટાપુ છે એમ અમે સાંભળ્યું હતું, તેથી તે જોવાની જિજ્ઞાસાથી, ઘોડાં અને ખચ્ચરને નશીદબાગ મોકલી આપી, કિસ્તીમાં બેસી, તે આશ્ચર્યકારક અસાધારણ બેટ તરફ ચાલ્યા. ટાપુની પાસે જઇ તપાસી જોતાં માલુમ પડ્યું કે આ તરતા ટાપુ નથી પણ માત્ર ટાપુજ છે. તેને છોડી નશીદબાગ તરફ અમે ચાલ્યા. થોડા વખતમાં ત્યાં પહોંચી ગયા. અહિ પણ એક નાનો બંગલો છે, અને ફુવારાની ગોઠવણ પણ સારી છે. બાગનો દેખાવ સાધારણ છે. નશીદબાગ જલદી છોડી, ટટ્ટુપર અસ્વાર થઈ શાલેમ્હાર બાગ તરફ ઝડપથી ચાલવા લાગ્યા, કિસ્તીઓ પણ ત્યાં મોકલી આપી.

અમે જે ટકુપર બેઠા હતા તે કાશ્મીરી હતાં. આ ટટ્ટુ કદમાં નાનાં પણ મજબુત હોય છે. ડુંગર પર ઝડપથી અને સંભાળ રાખી ચડી જાય છે, ખચ્ચરપર રા. રા. રૂપશંકરભાઇ જે કુમાર શ્રી ગીગાભાઇ સાથે આવ્યા છે તે બેઠા હતા. ખચ્ચરને આ ઘોડાં સાથે દોડતાં ઘણી મુસ્કેલી પડતી હતી અને વારંવાર અટકતું હતું તોપણુ સોટીથી જરા શીખામણ આપવામાં આવતી ત્યારે દોડવા લાગતું હતું. આ પણ એક નવું વિમાન!

"આહા, આ ઝાડનું પ્રતિબિંબ તળાવમાં કેવું મનહર દીસે છે! આ વાદળાંનો રંગ કેવો વિચિત્ર દેખાય છે! જુઓ! જુઓ! ત્યાં તે ટેકરીપરના બરફનો રંગ વાદળું ખશી જ-વાથી, એકદમ કેવો બદલાઇ ગયો! જમણા હાથ તરફના ડુંગરપર, જુઓ તો ખરા! કેવા વિચિત્ર આકારનું વાદળું છવરાઇ ગયું છે! અને ત્યાં પણ કેવાં નાનાં નાનાં વાદળાં દોડા દોડ કરે છે!" આવી આવી આનંદની વાતો કરતા કરતા કલઇના પત્રાંના બનાવેલા એક દરવજાની પાસે અમે આવી પહોંચ્યા. આ દરવજો શાલેમ્હાર બાગનો હતો. આ બાગની આસપાસ એક દીવાલ છે, તેની અંદર અમે ગયા. અગાડી જોયેલા બાગ જેવોજ આ બાગનો દેખાવ છે. અમે સાંભળ્યું હતું કે અહિ શાહજહાંનું એક ઘણું સારૂં તખ્ત છે. માળીને તે બતાવવા કહ્યું, તે અમને એક સુંદર બંગલામાં લઇ ગયો પણ તખ્ત અમે કયાંઇ જોયું નહિ. માળીને પુછતાં માલુમ પડયું કે આ બંગલો તેજ તખ્ત કહેવાય છે. આ

બાગમાં આમતેમ ફરી અમે બહાર નીકળ્યા, અને ટટ્ટુપર બેશી કિસ્તી તરફ ચાલ્યા. આ બાગના દરવાજા સુધી એક નહેર ખોદેલી છે પણ તેમાં માત્ર વસંત ઋતુમાંજ પાણી રહે છે. વસંતમાં પાણી દરેક જગાએ વધારે હોય છે કેમકે તે વખતે પર્વતપરના બરફ પીગળે છે. આ સુકાઇ ગયેલી નહેરની બન્ને બાજુએ ચીનારના ઝાડની સિદ્ધી હાર છે. આ વૃક્ષોની સુંદર ઘટા નીચે અમે ઘોડાંને દોડાવતા ચોતરફ આવેલ ખુબસુરત દેખાવોપર નજર ફેરવતા ચાલવા લાગ્યા. થોડે દૂર ગયા એટલે કિસ્તી ચાલી શકે તેટલું પાણી આવ્યું. અહિં અમારી કિસ્તીઓ તૈયાર હતી તેથી ઘોડાપરથી ઉતરી, તેઓને બાબુ કાળીદાસને ઘેર લઇ જવા ખાસદારોને કહી કિસ્તીમાં બેઠા ને નસીમબાગ તરફ ચાલ્યા. પાણી પર કમલ અને લુઈ એટલાં ધીચ ઉગેલાં છે કે માણસો તેના પર ધુળ પાથરી ચિભડાં અને એવી બીજી વનસ્પતિ વાવે છે. આ પ્રદેશ જમીન જેવો દેખાય છે પણ જો કોઇ માણસ અજાણતાં તે ઉપર ઉતરે તો બુડી જાય અને વેલાઓમાં એવો ઘુંચવાઇ જાય કે પાછો બહાર નીકળી કે તરી શકે નહિ. આ તરતી, ત્રિશંકુના સ્વર્ગ જેવી જમીનની અંદર, જ્હાંની કિસ્તી ચાલી શકે તેવી ગલીઓ રાખેલી છે. કમલનાં પાન, લીલી લુઇ, તેપર ઉગેલી વનસ્પતિ, ધુળના કયારા અને પાણીની સડકો અતિશય સુશોભિત અને રમ્ય ભાસે છે.*

---

*કૃત્રિમ રીતે બનાવેલા જમીનના આ ટુકડાઓને તરતા

નસીમબાગ નજદીક આવીગયો પણ સાંજ પડી જવા આવી અને અમારો ઉતારો દૂર હતો તેથી અમે તે બાગ દૂરથીજ જોઇ લીધો; અંદર ગયા નહિ. આ બાગ તળાવના એક કીનારા પર આવેલો છે તેથી તળાવમાંથી દેખાવ ઘણો સુંદર દેખાય છે, પણ બગીચાની અંદર ગયા પછી તે ખુબી નજરે પડતી નથી.

સૂર્ય પશ્ચિમમાં અધોગતિ લેવા લાગ્યો, સંધ્યા રાગ ખીલી નીકળ્યો. પૃથ્વી, આકાશ, પાણી અને વિશેષ કરીને પશ્ચિમ દિશાનું મુખ લાલચોળ થઇ ગયાં. સૂર્ય દેવતાના તપાવેલા સુવર્ણના રેખા જેવાં કીરણો, લાંબા થઇ પૃથ્વીના પશ્ચિમ છેડાને સ્પર્શ કરવા લાગ્યાં. જલમાં પડતાં વૃક્ષાદિનાં પ્રતિબિંબ ભુંસાઇ જવા લાગ્યાં, ઝાડ ઘટામાં નાનાં ચેકલાં ચીંચી કરવા લાગી ગયાં. કાગડાનાં ટોળાં કઠોર છતાં તે વખતે આનંદકારી લાગતા ક્રૌંચ શબ્દો કરતાં જુદી જુદી દિશામાં ઉડી જતાં નજરે પડતાં હતાં. થોડીવારમાં તો આ સુંદર દેખાવ અને આ મધુર અવાજ દેખાતા અને સંભળાતાં બંધ પડયા. સૂર્ય બિંબ અદ્રશ્ય થઇ ગયું. નાના છોડ, કુમળી વેલી, અને મહાન વૃક્ષો એક બીજા સાથે મળી જતા હોય, એક રૂપ થઇ જતા હોય, કાળાં પડી જતાં હોય, અને દિશાઓ વિસ્તાર પામતી હોય તેવું ભાસવા લાગ્યું ! ઋષિઓ ચારે દિશામાં હોમ કરતા

ટાપુઓ કહી શકાય અને પાછળથી મ્હારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, તેને પણ તરતા ટાપુઓ કહે છે.—સંચિત

હોય અને વેદિઓમાંથી ધુંમાડાના ગોટા ઊંચા ચડતા હોય, બીજા જન્મેજયે સર્પ કુલનો નાશ કરવા યજ્ઞ આરંભ્યો હોય અને તેથી જાણે ચોતરફ આકાશમાંથી કાળા સર્પનો વરસાદ પડતો હોય, કાળા વેલા જાણે એકદમ પૃથ્વીમાંથી નીસરી ઘુમ્મટ જેવા આકાશ પર ચારે કોર ચડી જતા હોય, પૃથ્વીને ઘેરી લેવા કલિનું કાળું લસ્કર જાણે આવતું હોય અથવા ભૂમિના પર્વત ભાગો જાણે મહાપ્રલયના જળમાં ડુબી જતા હોય, તેમ અંધારૂ વ્યાપવા લાગ્યું ! નાના મોટા તારા સતેજ થયા અને અંધારાને મદદ આપતા ધુમ્મસમાં ચળકવા લાગ્યા ; આકાશ પાસે આવવા લાગ્યુ. આગિયા અહિ તાહિ ઝબકવા લાગ્યા. ઠંડી પડવા લાગી તેથી અમે ગરમ કપડાં પહેરી કિસ્તીમાં બેશી ગયા. માંઝીલોકો ગંગરીમાં કોલસા ભરવા લાગ્યા.

'ગંગરી ' એ શબ્દ વારંવાર વાપરવો પડે છે તેથી તે શબ્દનો ખરો અર્થ સમજવો જોઇએ. માટીના હાંડલી જેવા વાસણુની ચારે બાજુ બરૂ ગુંથેલ હોય છે, તેની ઉપર એક નાકું હોય છે. આ વાસણમાં અંગારા ભરી ગરીબ માણસો નાકામાં દોરી નાંખી ટાઢ પડતી હોય છે ત્યારે ઝબ્બાની અંદર ડોકે તેને ટાંગી દે છે. આ ગંગરી બે પૈસાની એક મળી શકે છે.' ઘરમાં જેટલાં માણસ હોય છે તેટલીજ ગંગરીયો હોય છે. ન્હાનું બાલક પણ ગંગરી ડોકમાં પહેરી ફર્યા કરે છે. જેમ સુધરેલ હમેશાં હાથમાં સોટી રાખે છે તેમ માંઝી લોકો ગંગરી હમેશાં સાથેજ રાખે છે.

જે દરવજાનમાંથી અમે તળાવમાં દાખલ થયા હતા તેજ દરવજામાંથી બહાર નીકળ્યા. આ વખતે કિસ્તી તીરની માફક દરવજા બહાર નીકળી ગઇ, કેમકે પાણીનું તાણ અનુકૂળ હતું. આ તળાવ સારી રીતે જોતાં એક અઠવાડીઉં થાય તે અમે માત્ર એકજ દિવસમાં જોયું! એક સ્વપ્ન જેવું થઈ ગયું! કિસ્તી બજારમાં ચાલવા લાગી, કેટલાક પંડિતોનાં લગ્ન હતાં તેથી સ્ત્રીઓ ગીત ગાતી હતી તે અમે સાંભળતા સાંભળતા ઉતારા પાસે આવી પહોંચ્યા.

પંડિતાણીઓ જે સફેદ ટોપી પહેરે છે તેમાં બે તરફ ન્હાનાં કાણાં રાખે છે, અને તેની અંદર લાંબા ઢોળીયા જેવાં ઘરેણાં પહેરે છે. વળી આ ટોપીપર નાનું ઓઢણું ઓઢે છે. આ રીવાજની મને આજજ ખબર પડી.

રાતના આશરે આઠ વાગે ઉતારે પહોંચ્યા, વાળુ કર્યું અને સગડી (હાંધે) માં લાકડાં સળગાવી બીછાનામાં સુતા. સુતાં સુતાં હું વિચાર કરતો હતો કે : કાસ્મીરમાંજ ઈશ્વરની રમણીય રચનાનો વર્ષાદ વર્ષી ગયો છે. વળી હિંદુસ્તાન આવાં સુંદર સ્થલોનો માલીક હોવાથી કેવો ભાગ્યશાલી કહેવાય! વિંધ્યાટવીનો પ્રદેશ પણ કાંઇ ઓછી ખુબી વાળો ગણાતો નથી, અને ભવભૂતિ, કાલિદાસાદિ કવિઓની અગાધ કલ્પના શક્તિનું પણ આજ સૃષ્ટિ સૌંદર્ય મુલ કારણ છે. પણ અતિશય થવાથી કઈ વસ્તુ હાનિ કરતી નથી? આ દેખાવો આનંદની સાથે દુઃખ દેનાર પણ ક્યાં ઓછા થયા છે? આર્યાવર્તમાં કુદરતની અતિશય ભવ્યલીલાથી માણસોની કલ્પનાશક્તિ અતિશય વધ

ગઇ અને <u>તેથી ખરી વિચાર શક્તિની ખામી રહી ગઇ।</u> અને <u>માણસો વહેમીલાં થઇ ગયાં.</u>* કાલિના બલિદાનાર્થે હજારો માણસના જીવ ગયા છે, પિતૃ પીડા અને ભૂતપલિતથી સેંકડો માણસો રીબાય છે, આવતા જન્મમાં સુખી થવા માટે, કાશીમાં કરવત મેલાવી, ગિરનારપર ભૈરવજપ ખાઇ, હિમાલયમાં ગળી, કમલપૂજા અને એવા અનેક પ્રકારે કરોડો અજ્ઞાની અને વહેમી આર્ય બંધુઓએ કમકમાટી ઉત્પન્ન કરે તેવી રીતે આત્મઘાત કરેલ છે। કુદરત સામે બાથ ભીડવા શક્તિમાન ન હોવાથી હજારો જડવસ્તુઓને ઇશ્વરપદ આપેલ છે, દેવ બનાવેલ છે અને પૂજેલ છે. પરમબ્રહ્મની કૃપાથી તે ધુન હવે મગજમાંથી દૂર થવા લાગી છે, તોપણ દૃઢ આગ્રહથી હીંમત રાખી એક કાર્ય પાછળ મંડયા રહેવું એ બ્રીટનોની ખાસીયત હજી હીંદુ ભાઇઓથી ઘણી દૂર રહેલી છે. અલબત ક્યાંઇ ક્યાંઇ આ ગુણ પણ ચમત્કારો

---

*જે જે દેશોમાં સૃષ્ટિ ચમત્કારો અને સૃષ્ટિ રચના ભવ્ય અને ઉગ્ર હોય છે ત્યાંના રહીશ વહેમિલા અને નબળા મનના શામાટે હોય છે એનો ખુલાસો ઘણા દેશોના ઇતિહાસમાંથી દાખલા લઇને પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લખનાર Buckle સાહેબે પોતાના ' History of Civilization ' એટલે' સુધારાનો ઇતિહાસ ' નામના વિદ્વત્તા અને શોધ ભરેલા પુસ્તકમાં બતાવેલ છે.

N. B J.

બતાવ છે પણ તે મહા ગુણ સર્વવ્યાપક ક્યારે થશે ? હજી ઘણી વાર છે. તેમાં આર્ય બંધુઓનો દોષ નથી. જ્યારે જ્ઞાન વહેમને દૂર કરશે ત્યારે એની મેળે બધાં આગંવાના થશે. હવે તો વિદ્યાની સાથે ગાઢ પ્રેમ બાંધવો જોઇએ. એ શસ્ત્ર ક્યાંઇ છુપુ રહે તેવુ નથી સૂર્ય ઉગ્યો એટલે અજવાળું થવાનુંજ અને ધુમ્મસ ઉડી જવાનો. અસ્તુ.

આવા આવા વિચારોમાં મને ઉંઘ આવી ગઇ અને સુસ્વપ્નમાં રાત્રી નીકળી ગઇ

તા.-૫-૧૧-૯૬ :—આજ સવારમાં રાવ બહાદુરે ફોરેન સેક્રેટરીને ચીઠી લખી વાઇસરૉયને મળવાનો વખ્ત પૂછાવ્યો. લાલા જયકિસનદાસની અઢી વાગે એક ચીઠી આવી તેમાં લખ્યુ હતું કે: નામદાર વાઇસરૉય સાહેબ પોણાત્રણ વાગે તમારી મુલાકાત લેશે અને જો તમે તેટલા વખતમાં ન પહોંચી શકો તો જ્યારે આવશો ત્યારે મળશે. આથી અમે જલદી કપડાં પહેરી ઉતાવળથી જ્યાં વાઇસરૉય ઉતર્યા હતા ત્યાં ગયા અને ચાર વાગે અમે ત્યાં પહોંચી શકયા. ત્યાં જઇ તપાસ કરતા માલુમ પડ્યુ કે વાઇસરૉય સાહેબ બહાર ફરવા ગયેલ છે તે સાંઝે પાછા આવશે. તે બગલામા જવાને એક હોડીનો પુલ બાંધ્યો હતો ત્યાં અમે રોકાણા અને પ્રાણજીવનભાઇ ફૉરેન સેક્રેટરીને મળવા ગયા અને દોઢ કલાક પાછા આવ્યા પણ મુલાકાત થઇ શકી નહિ. સાડાપાંચ વાગે અમે મહમુદશાહની દુકાને ગયા અને ત્યાં કેટલીક શાલો વગેરે સામાન જોયો. અમને ત્યાં માલુમ

પડયુ કે, વાઇસરૉય સાહેબ આ દુકાને આશરે દોઢ કલાક રોકાણા હતા અને તેઓ સાહેબ હમણાજ ગયા. અમે જો જરા વહેલા આ દુકાને આવ્યા હત તો તેઓ નામદાર ત્યાંજ મળત.

સાંજે ઉતારે પાછા આવ્યા, વાળુ કર્યું અને સગડી પાસે બેઠા હતા તેટલામાં રાવબહાદુરને એક સ્વારે આવી ચીઠી આપી. આ ચીઠી રેસીડેન્ટની હતી તેમાં લખ્યું હતું કે: મેહેરબાન વાઇસરૉય સાહેબ તમારી મુલાકાત આજ પોણા ત્રણ વાગે લેશે!

આજ અમે આ પ્રમાણે અમારી ધારણામાં નાઉમેદ થઇ સુઇ રહ્યા.

તા૦ ૬-૧૧-૯૧; ચક્રવાકની લાંબી ચીસો કાગાનીંદરમાં કોઇ કોઇ વખતે કાને પડવા લાગી. **માંછી** લોકોનાં બગામાં, હુંકાં ગાયનો અને અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. દીપજ્યોતિ જરા નિસ્તેજ થવા લાગી. પડખું ફેરવતી વખતે ટાઢથી બિછાનું જરા ભીનું અને ઠંડું લાગવા માંડયું. બહાર ઉજ્જવલ ભાસ નજરે પડવા લાગ્યો. પાણીના ખળખળાટથી કિરતીની આવજા શરૂ થઇ ગઇ છે, એમ લાગ્યું. કાગડા, ચકલાં, કાબર અને બીજાં પક્ષિઓ બોલવા લાગ્યાં. ચોકીએ બેઠેલો સિપાઇ એક પછી એક રસોયાને ઉઠાડવા લાગ્યો. તેઓ ઉઠયા કે તુરતજ આળસ મરડી કોઇ "હરિ, હરિ, હરિ", કોઇ "હે! રામ તું" કોઇ "હે! ભગવાન" એમ બોલતા પથારીઓ

સંકેલી કામે લાગ્યા ; પરભાતીઆં ગાવા લાગ્યા અને ચુલા પાસે તાપવા બેઠી ગયા. ધીમે ધીમે અજવાળું ઓરડામાં આવ્યું એટલે અમે પણ ઉઠયા, બે ત્રણ માંજીઓને બોલાવી " ડાક ઘરકું જાકે સબ કાગઝ જલદી લાઓ ઔર .તાર હોવેતો વ્હોબી લાના ", બીજાને, "બહાર જાકે જલદી ચિરાક તૈયાર કરો", ત્રીજાને "શિકારી તૈયાર રખો દુપેરકું બહાર ફિરને જાનાહિ", આ પ્રમાણે જુદાં જુદાં કામ બતાવી દીધાં. કમાડ ઉઘાડયાં. તેઓ ગયા. અમે બહાર ઓસરીમાં ખુરશીઓ નખાવી, ગરમ કપડાં પહેરી સગડી આસપાસ દાતણ કરવા બેઠી ગયા. પૂર્વ દિશાની લાલાશ, પર્વતો પરનો ગુલાબી દીસતો બરફ, નાના પ્રકારના અવાજ કરતાં આમતેમ ઉડતાં પક્ષિઓ, ઝાકળથી ટપકતાં વૃક્ષો, જરા જરા ઉઘડેલાં જલકણથી છવાયેલ પુષ્પ, ડાળિઓપર પથરાઇ ગયેલી પાણીના મોતીયાથી ચળકતી કરોળિઆની જાળ, લીલું ઘાસ અને તે પર પડેલાં પાણીનાં ટીપાં, ધીમે ધીમે વિખરાતો ધુમ્મસ, ડુંગરપર ફરતાં હસ્તિદલ જેવાં દેખાતાં વાદળાં, નિર્મળ થતું આકાશ, શુક્ર અને બીજા વિરલ વિરલ રહેલા ઝાંખા તારા, પાણીપર ઉડતા કલકલિયા, ખોરડામાંથી નીકળતા ધુમાડાના થોડા રહેલા ધુમ્મસ સાથ મળી જતા ગોટા, અને પ્રભાત કાલના એવા અનેક સુખકર રમણીય કુદરતી દેખાવો જોઇ આનંદમાં દાતણ પાણી કરી લીધાં. એટલી વારમાં બે ઉંચા ડુંગરો વચ્ચે ખીણમાં ચળકાટ મારતાં, ચોતરફ ફેલાતાં, માણસોના અવાજ સાથે વધતાં જતાં સૂર્યના સોનેરી કીરણો નજરે પડયાં, અને

આગ્રરસથી છકેલ કોકિલાની કીકી જેવાં લાલવસ્ત્ર ધારણ કરી ભગવાન સૂર્ય દેવતાએ દર્શન દીધાં. સુવર્ણની રેતી જેવો, શરદીમાં વહાલો લાગતો, કમલ વનને વિકસિત કરતો, નદીના પાણીને રંગી નાખતો, બરફના લાલ રંગને ભુસી દેતો તડકો, પૃથ્વી, પહાડ ઝાડ, અને સર્વ વસ્તુપર પથરાઇ ગયો. સૂર્યનો રથ ઊંચો ચડ્યો, પર્વતો નીચે આવી ગયા, જલની તરંગ પરંપરા ચળકવા લાગી અને ટાઢ જરા ઓછી થઇ તેથી અમે ન્હાવા લાગ્યા. કોઇએ કહ્યું કે "કાગળ લઇ માંઝી આવ્યો" તેથી જલદી કપડાં પહેરી રસોયાને "થાળીને જરા વાર છે" એમ કહી લખવાની ઓરડીમાં દોડી જઇ જલદી જલદી પ્રિય સ્નેહીઓના પ્રિય કુશલ પત્રો વાચ્યા, અને પછી જમી લીધું. મિત્રોને કાગળના જવાબ જલદી જલદી લખી નાખી, કિસ્તીમાં બેશી માંઝી લોકોને કહી દીધું કે: તખ્તે સુલેમાન તરફ શીકારી ચલાવો. તેઓ શીકારી ચલાવ્યા પહેલાં 'એ પીર, દસ્તગીર, શહેનશાહ, બાદશાહ' એવા એવા શબ્દો હલેસાંને એક સરખાં નિયમિત કરવા બોલી; કિસ્તી સપાટાબંધ ચલાવવા લાગ્યા. રેસિડન્સિનું મકાન જે અમારા ઉતારાથી બહુ દૂર નહોતું ત્યાં આવી પહોચ્યા. કિસ્તી ઉભી રાખી એક માંઝીએ કહ્યું કે, "સાબ, ઇધરસે ચલનાં પડેગા", એક માંઝીને રસ્તો બતાવવા સાથે લઇ તેની પાછળ પાછળ વૃક્ષ ઘટામાં ખાડા ખડીયા કૂદતા'કૂદતા, એક નાની કેડીપર એક પછી એક આડા અવળા ચાલવા લાગ્યા. થોડા વખતમાં ટેકરીની નજદીક આવી ગયા. શ્રીનગર દરિયાની

સપાટીથી ૫૦૦૦ ફીટ ઉંચુ છે અને શંકરાચાર્યનું મંદિર ૬૦૦૦ ફીટ ઉંચુ છે, તેથી અમારે ૧૦૦૦ ફીટ ઉંચુ ચડવાનું હતું. ભાંગીગયેલાં પગથીયાંપર સંભાળી સંભાળી પણ ઝડપમાં પગ મૂકતા ઉંચા ચડવા લાગ્યા. વાઇસરૉયના માન ખાતર આ ટેકરીપર રાતે રોશની થવાની હતી તેથી મજુરો કપાસિયાના કોડીઆંની હારો કરતા હતા અને નાની નાની લાકડીઓ આમ તેમ ખોડતા હતા. આ એક જાતના કાશ્મીરી ઝાડની સોટીઓ દિવાની માફક બળે છે અને તેથી તેને પણ રોશની કરતી વખતે વાપરવામાં આવે છે. ઘડીક ઉભા રહી આ રોશનીની તૈયારી અને નીચેની જમીન પર જરા નજર કરી પાછા ધીમે ધીમે ચાલવાનું શરૂ કર્યું. પગથિયાં છોડી દઇ એક નાની કેડી પર ચાલવા લાગ્યા. જમણી બાજુએ પથરા, ઝાડ, ડુંગર અને કામ કરતાં દાહિઆં હતાં, અને ડાબી બાજુએ વધારે વધારે ઉંડી થતી જતી ખાઇ હતી લાબી કાશ્મીરી લાકડીઓ હાથમાં રાખી લીધી હતી અને ખાઇ તરફ વારંવાર નજર કરતા, થાકી જવાથી ઘડીએ ઘડીએ પથગ પર બેસી વિસામો લેતા લેતા **શ્રી** શંકરાચાર્યના શિવાલય પર પહોંચી ગયા, અને "શંભો હર" કરીનીચે બેઠા. શ્રમથી પરીનો વળી ગયો હતો, અને મંદ શીતળ પવનની લહેરી આવતી હતી તેથી જરા વાર વિશ્રાંતિ લઇ મહાદેવના દર્શન કરવા ગયા. મંદિરમાં એક મોટું શિવલિંગ અને બે પર્શિયન લેખ છે. અહિં એક બાવો હતો તેણે કહ્યું કે, "આ જગ્યાએ આર્ય ઉધ્ધારક **શ્રી** શંકરાચાર્ય અને મંડનમિશ્રનાં પત્નિનો સંવાદ થયો

આ ઊંચે સ્થાનથી આખું શ્રીનગર અને ઘણે દૂર સું-
ીના સુંદર પ્રદેશો નજરે પડે છે. જો કે શેહેરનાં દુર્દશામાં
 આવી પડેલાં જેવાં ઘર જેવાથી થોડોજ આનંદ મળે છે પણ
ઇશ્વરી કુદરત, ઈંદ્રજાળની માફક આંખને ખેંચી લે છે અને
જાગતાં છતાં સ્વપ્નાવસ્થાનું ભાન કરાવે છે. એક બાજુએ
નાનાં નાનાં દેખાતાં સફેદાનાં વૃક્ષોની આડી અવળી હારો,
ચેનારના ઝાડની ઠેકાણે ઠેકાણે ઘટા, અહીં તહીં પથરાયેલાં
લીલાં અને ભુરાં, ચોરસ, ત્રિકોણી, ગોળ અને એવા અનેક
આકારનાં મેદાનો, અને ભાજી પાલાથી ભરપૂર ખેતરો, તેમાં
ફરતાં વેંતિયાં માણસ જેવા દીસતા ખેડુતો, ડાલ સરોવર,
તેમાં તરતી નાની મોટી વનસ્પતિ, કીનારાપરના બગીચા,
વાદળાંથી વધારે ક્રાળો દેખાતો પરિ મહેલ, શહેરમાંની આડી
અવળી આસમાની પાણીની સડકો, ઘર બહાર નીકળતા ધુ-
માડાના ચાલ્યા જતા, ઊંચે ચડતા, વિખરાઇ જતા થાંભલા,
ઘાસથી છવાએલ છાપરાં, અને બીજી બાજુએ ખીણમાં
ધીમે ધીમે સર્પાકારે ચાલી આવતી જેમ્લમ નદી, મુસાફરી
બંગલા, વાદળાં અને બરફથી ઢંકાયેલી, દૃષ્ટિ મર્યાદા સુધી
લાંબી લાંબી ચાલી જતી, ઊંચી નીચી ધાર અને અણીવાળી,
લીલી અને કાળી ટેકરીઓ વાળી પર્વત પરંપરા, અને તેની
ઝાડીમાં જુદા જુદા અવાજ કરી ઉડતાં ચંડુલાદિ પક્ષિઓ,
દૃષ્ટિએ પડે છે. આ તે પૃથ્વિ ! સ્વર્ગ ! કે કૈલાસ છે ! તેનો
સંકલ્પ વિકલ્પ કરાવે છે. ચારે દિશામાં આવાજ અદ્‌ભૂત,
દૃષ્ટિને આલ્હાદન આપતા, સૌંદર્યના વિશાલ ભંડાર આવી

રહેલા છે. તેથી ક્યાંથી આંખ ફેરવી ક્યાં જોવું તે સુજતું નથી. આ ઋતુમાં પણ આ દેખાવ આટલું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે તો ખેતરોને કેસર અને ધીચ વનસ્પતિથી, દરેક વૃક્ષને ચળકતાં નવપલ્લવ અને ફળોથી, દરેક ઝરણુને નિર્મલ, શીત, ખળખળતા જલથી, દરેક મેદાનને લીલા ઘાસથી અને દરેક પર્વતને પુષ્પ, પાન, અને ફલના નવરંગી ગાલીચાથી ભરી દેતી વસંતમાં આ પ્રદેશો હૃદયપર શું અસર નહિ કરતા હોય! સર્વદા ધન્ય છે, આવી અનુપમ લીલાને સૃજનાર લીલાને. આવા અકળ અમાનુષિ, અતીગહન, ઈશ્વરી ચમત્કારના રમણીય ભંડારનું પ્રેમ, આનંદ અને આશ્ચર્ય સહિત અવલોકન કરી, મહાદેવનાં ફરીથી દર્શન કરી, ચિત્તવૃત્તિને સાંજ છોડી પાછા વળ્યા. આ વખતે નીચે ઉતરવું હતું તેથી મહેનત ઓછી હતી પણ સંભાળ ઘણીજ રાખવી પડતી હતી, કેમકે પગ લપસ્યો કે, 'રામરામ', ખાઇ પડખે ઘણીજ ઊંડી; તેમાં પડ્યા તો પાવળું પાણી પણ માગવાનો વખત મળે નહિ. ઢાળ ઘણો છે તેની સંભાળ રાખ્યા છતાં પગ લપસી પડતો હતો અને પાછા ઉભા થતાં પણ જરા મુશ્કેલી પડતી હતી. કેટલાક ખાઇ સામે નજર કરવાને પણ હિમ્મત ધરી શકતા નહોતા. ધીમે ધીમે બધા સાંજા સમા ઈશ્વર કૃપાથી નીચે ઉતર્યા અને 'હાશ' કરી કિસ્તીમાં બેશી ગયા. ઉતારે પહોંચ્યા તેટલી વારમાં રાત્રી આવી પહોંચી તેથી વાળુ કરી થાકયાપાકયા જલદી બીછાનામાં પડ્યા અને ઘસઘસાટ ઊંઘ આવી ગઇ.

તા. ૭-૧૧-૨૧:—સવારે ઊઠયા. થાક ઊતરી ગયો હતો. આજ સવારના નવ અને પિસતાળીશ મિનીટે હીઝ એક્સેલન્સીને મળવા ગયા. પહેલાં એમના એડિકોંને મળ્યા. એડિકો વાઇસરૉયને અમે આવ્યા છીએ, એ ખબર આપવા ગયા અને થોડીજ વારમાં એડિકોંની સાથે પોતે પધાર્યા. વાઇસરૉય ઘણાજ સરલ અને નમ્ર પ્રકૃતીના હશે' એમ અમને આ મુલાકાત પરથી લાગ્યું. વાઇસરૉય સાહેબે "તમે ઈંગ્રેજી અભ્યાસ ક્યાં કર્યો છે? મુસાફરી ક્યારથી નીકળ્યા છો? ક્યાં ક્યાં ગયા? શું શું જોયું? ક્યાં ક્યાં જવાના છો?" એવા કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા અને કેટલીક વાતચીત થયા પછી રાવ બહાદુરે વાઇસરૉય સાહેબને કહ્યું કે, "મને આપ નામદાર તરફથી આજ સાલમાં રાઓ બહાદુરનો ઇલકાબ મળ્યો છે અને આજ વર્ષમાં આપની સલામનો મને લાભ મળ્યો છે તેથી હું ઘણો ભાગ્યશાળી થયો છું" પછી તુરતજ અમે વાઇસરૉય સાહેબની રજા લઇ, આ મુલાકાતમાં એમનાં ભલાઇ, સાદાઇ અને માયાળુ સ્વભાવની વાતો કરતા ઉતારે ગયા.

જમીને બપોરે કાશ્મીરી શાલ બનાવવાનું એક કારખાનું જોવા ગયા. આ ઉત્તમ પ્રકારની શાલની બનાવટ અમદાવાદી અથવા સુરતી કિનખાબના જેવી છે. આ બનાવટ એક બીજા શાલના વેપારી એક બીજાથી છુપી રાખે છે. આમ કરવાનું કારણ એક વેપારીને પૂછ્યું પણ સીધો જવાબ મળ્યો નહિ. ખરે-

ખાત આ છુપું રાખવાની ટેવ ઘણીજ નુકસાન કર્તા છે. એથી સુધારાને તેમજ કલા કૌશલ્યને ઘણી હાનિ પહોંચે છે અને તેથી દેશ પછાત રહી જાય છે. આપણા ગિરનારી, આબુરાજના અને વિંધ્યાચળના, વૈરાગ્યનો ડોળ કરતા, લાંબી લાંબી પીળી જટાવાળા બાવા અને એવા ઘણા માણસો કેટલાક પ્રકારની ઉત્તમ ઔષધિનો ઉપયોગ જાણતા હોય છે. કોઇ જંગલનાં પાંદડાથી એકદમ ઘા મેળવી દે છે, કોઇ ચમત્કારિક મૂળથી વાનું દરદ મટાડી દે છે, તો કોઇ સર્પનું ઝેર એક ક્ષણમાં ઉતારી દે છે, પણ આ અતિ સ્વાર્થી લોકોને તે વનસ્પતિનું નામ પૂછતાં કાંઈ કહેતા નથી અથવા એ તો મંત્રથી સારૂં થઇ ગયું એમ કહી ઠગે છે. એક માણસ આખી દુનિયાંમાં પિડાતા માણસોને કેવી રીતે સારાં કરી શકે ? આ દવા જો જુદા જુદા દેશોમાં પ્રસિદ્ધ કરી હોય તો તેથી પોતાને તેમજ આખી સૃષ્ટિને કેટલો લાભ મળે ? વળી તે માણસ મરી ગયો એટલે પૃથ્વી પરથી તેટલા જ્ઞાનનો નાશ થયો. જો આ પ્રમાણે દરેક માણસે કર્યું હોત તો માણસો આજ આ સ્થિતિમાં ક્યાંથી હોત ? અને આમ છુપા રાખનારાઓ પણ તે હુન્નર ક્યાંથી જાણતા હોય ? આવા વિચારો અને વાતો કરતાં પાછા ઉતારે આવી ચા પીધો. કાશ્મિરી પશ્મિનાની બનાવટ જોવા જાત પણ વખત ન હોવાથી અને તે બનાવટ સાધારણ કાપડની બનાવટ જેવીજ છે એમ અમે સાંભળ્યું હતું તેથી તે જોવા ગયા નહિ.

સાંજના ચાર વાગે અમે મહારાજ ગંજ (ગંજ એટલે મારકેટ) જોવા ગયા. આ જગ્યાએ ચાંદીનાં અને ત્રાંબાનાં વાસણ વીગેરે પરચુરણ સામાન મળે છે. આ મારકેટ ચણેલી નથી પણ એક ચોકજ છે. જમીન પર નાના મોટા ખડબચડા પથ્થર પડેલા છે જેથી કોઇ પડતો માથું રંગાઇ જાય તેવું છે, તેમાં આમ તેમ આંટા માર્યા, પછી પાછા ચાલતાં ગામમાં ફરતાં ફરતાં જુમા મસ્જીદમાં બુટ ઉતારી દાખલ થયા. આ મકાન ઘણું વિશાલ છે, પણ કાશ્મીરી રીવાજ પ્રમાણે મરામતની મોટી ખામી છે. આ આલીશાન બાદશાહી દબદબા વાળા મકાનમાં ત્રણ મોટા ખંડ છે. ઓરડાની વચમાં ચિનારના લાકડાના ઊંચા સ્તંભની હાર છે. એક ખંડમાં આવા છાસઠથી વધારે ફીટ લાંબા આઠ થાંભલા છે. આવા ઉંચા લાકડાના થાંભલા હજુ સુધી મેં જોયા નથી. આ મસ્જીદમાં એક સૈયદ રહેતો હતો તેણે કહ્યું કે 'આ મકાન સિકંદર લોધીએ ચણાવેલું છે, અને એક વખત અકબરે મરામત કરાવી ત્યાર પછી કોઇએ આની સંભાળ લીધી નથી.' આના બારણામાં બે પર્શીયન લેખ છે પણ અમારામાં કોઇને તે ભાષા આવડતી નહતી તેથી તેમાં શું લખ્યું હતું તે જણાયું નહિ.

આ મકાનની પાસે શાહ આમદાનની જારત છે તે અમે જોવા ગયા. ત્યાં પણ બુટ ઉતારવા પડે છે. શાહ આમદાન એક મહા પુરુષ થઇ ગયેલ હતા. તે જ્યાં બેસતા હતા ત્યાં એક લાકડાની ઓરડી કરેલ છે અને તેની ઉપર અને પાસે

દીવાલપર કેટલાક અરબ્બી ભાષામાં લેખ છે. આ અક્ષરો ત્રાંબાના છે એમ અમે ધાર્યું પણ હાથ ફેરવી જોતાં માલમ પડ્યું કે તે રંગેલા છે.

ગામની શેરીઓમાં ખડબચડા પથ્થર પડેલા છે તેથી ગાડી અથવા ગાડું ચાલી શકે તેમ નથી અને જો ચાલે તો એકનાં બે થાય. વળી રસ્તા ઘણાજ દુર્ગંધી છે. તેથી નાક આડો રૂમાલ રાખી અમારે ચાલવું પડતું. તોપણ વાઇસરૉયને લીધે આ વખતે રસ્તા જરા સાફ રાખવામાં આવ્યા હતા. વાઇસરૉયને લીધે આ ગંદકીનો ખરો અનુભવ થઇ શક્યો નહિ તેમ ગંદકીથી માથું ચડ્યું નહિ. એથી અમે ભાગ્યશાલી કે દુર્ભાગી?

તા. ૮-૧૧-૦૧:—આજ બપોરે અમે જમીને હરિ પર્વત જોવા ગયા. કિસ્તી એક જગ્યાએ બજારમાં ઉભી રાખી અને ત્યાંથી બાજુ કાળીદાસે ટટુ અને ખચ્ચર તૈયાર રાખ્યાં હતાં તેપર સ્વાર થઇ ટેકરી તરફ ચાલ્યા. આ વખતે ડાકટર પુરુષોત્તમે પનોતા પ્રાણીની (ખચ્ચરની) સ્વારી કરી હતી. અમે ઘણા દિવસથી હજામત કરાવી શક્યા નહોતા અને કપડાં પણ વિચિત્ર પહેર્યાં હતાં, તેમાં વળી ડાકટર લંબકરણ ઉપર બેઠા હતા તેથી એમની મશ્કરી કરતા કરતા રેતીમાં ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યા. કોઇએ મંકીકેપ માથા પર ઘાલી હતી તો કોઇએ કાન ટોપી પહેરી હતી, કોઇએ ઓવર કોટ પહેરી તેપર બેલ્ટ વીંટી લીધો હતો તો કોઇએ ગરમ ચોગો

પહેરી લીધો હતો. કોઇએ પેન્ટલુન પહેર્યું હતું તો કોઇએ સુરવાલ પર ગટર્સ બાંધી લીધાં હતાં ; અમારૂં આવું વિચિત્ર લંકાનું લશ્કર ગમ્મત કરતું હરિ પર્વત પાસે આવી પહોંચ્યું.

આ ટેકરી શંકરાચાર્યના ડુંગર કરતાં ઘણીજ નાની છે, પથ્થર સ્લેટના રંગના છે. અને તેના પર ચડી જવું પણ સહેલું છે કેમકે થોડાં વખત પહેલાંજ મજાનાં પગથીયાં ચણાવેલાં છે. ટેકરી પર ઝાડ ઘણાંજ થોડાં છે તેથી તે એક પથ્થરના ઢગલા જેવી દેખાય છે. તેના પર એક કિલ્લો છે ત્યાં અમારે જવું હતું.

પગથિયાં આવ્યાં એટલે ઘોડાપરથી ઉતરી ચાલવા લાગ્યા. અને થોડા ઊંચે ચડયા ત્યારે એક દેવીનું મંદિર આવ્યું. અમે બુટ ઉતારી હાથ પગ ધોઇ તેમાં ગયા. એક મોટો પાણો સિંદૂરથી રંગેલો હતો. આ દેવી છે એમ એક પંડિતે કહ્યું તેથી અમે તેની પાસે ગયા. હું પગે પણ નહોતો લાગ્યો તેટલી વારમાં તો એક પડિતે મને દીવા કર્યા વિનાજ ઉતાવળથી હાથમાં આરતી આપી દીધી ! કેમકે તેણે જાણ્યું કે આ કોટ પેંટલુનવાળા ગૃહસ્થો પૂજા બુજા કરશે નહિ. પણ અમે તો પૂજા કરવા માટેજ ગયા હતા તેથી દર્ભાસનપર હાથ જોડી દેવીની સન્મુખ બેઠા. બે મિનીટમાં લાંબી દાઢી અને ધોળી પાઘડીવાળા હાથ પગ, પાણીમાં પલાળી સંધ્યા કરનારા પચાસેક પડીતો અમને વિંટળાઇ વળ્યા, અને મ્હો પહોળાં કરી મોટે સાદે દેવીની સ્તુતિ બોલવા લાગ્યા. આ સ્તુતિમાં

ચોતરફ વિંટળાઇ વળ્યો. ક્ષુલર લેકનો કિનારો આવ્યો. પાણી વિશાળતા પામ્યું. મોજાં નજરે પડવા લાગ્યા. કિસ્તી ઉભી રાખી. રાતે આ સરોવરમાં ચાલવું એ જરા જોખમ ભરેલું છે તેથી આ કિનારાપરજ રાતે કિસ્તીને રાખી, સુઇ રહ્યા. સવારે ચાર વાગે ચાલવું હતું કેમકે એ વખત હવા સારી હોય છે, અને તોફાનનો ભય ઓછો હોય છે.

કોઇને ખબર આપ્યા વિના—કિસ્તી રાતના બે વાગે ચલાવી દીધી. સામાનવાળી કિસ્તી વુલરને કિનારેજ ચોટી ગઇ અને રસોડાવાળી કિસ્તી વાંસે રહી ગઇ તેથી આવું મોટું જોખમ માથે લઈ અમે વુલરમાં આ એકલી કિસ્તીને નાખી છે. હવે ઘણુંકરી હરકતનો નહિ આવવા દઇએ પણ અમને ઘણી ધાસ્તી લાગે છે." આટલું કહી તે હલેસાં મારવા લાગ્યો અને અમે ઉઠીને "ઇશ્વરની ઇચ્છા વિના કાંઈ થતું નથી." એમ ધારી આ તળાવ અથવા સાગર જોવા લાગ્યા. માંઝી લોકોએ બહાર આવવા ના કહી પણ આ તોફાનથી સરોવરનો દેખાવ કેવો લાગે છે તે જોવાની જિજ્ઞાસા શાંત ન થવાથી અમે આંખો ચોળતા ચોળતા તુતકપર ઉભા રહ્યા. શ્રીનગર જતી વખતે આ સરોવરનું જલ એક મોટા અરિસા જેવું નજરે પડ્યું હતું પણ આજ તો તે સમુદ્ર બીજોજ થઇ ગયો હતો મોટાં મોજાંથી પાણી કુદતું હોય, બિચારી કિસ્તીપર ગુસ્સે થઇ ચોતરફથી તેના પર ધસી આવતું હોય અથવા તેને ગળી જવા ઇચ્છતું હોય તેવું દેખાયું. નજરે માત્ર નાની નાની ટેકરી જેવી તરંગ પરંપરાજ પડતી હતી. બીજી એકે કિસ્તી દષ્ટિએ પડતી નહોતી. ચોતરફ કિનારા સરખાજ દૂર દેખાતા હતા તેથી અમે મધ્ય ભાગમાં હતા. દુરબીનથી જોતાં માલમ પડ્યું કે આ તળાવમાં ચાલનારી બધી કિસ્તીઓ એક દૂરના ટાપુના કિનારાપર જતી રહી છે. વાદળાં અને ધુમ્મસથી સૂર્ય દષ્ટિએ પડતો નથી. બરફના પર્વતો માત્ર ઝાંખા ઝાંખાજ દેખાય છે. કિનારા પરનાં વૃક્ષ, ડુંગરપરની

ચોતરફ વિંટળાઇ વળ્યો. વુલર લેકનો કિનારો આવ્યો. પાણી વિશાળતા પામ્યું. મોજાં નજરે પડવા લાગ્યા. કિસ્તી ઉભી રાખી. રાતે આ સરોવરમાં ચાલવું એ જરા જોખમ ભરેલું છે તેથી આ કિનારાપરજ રાતે કિસ્તીને રાખી, સુઇ રહ્યા. સવારે ચાર વાગે ચાલવું હતું કેમકે એ વખત હવા સારી હોય છે, અને તોફાનનો ભય ઓછો હોય છે.

તા૦ ૧૭-૧૧-૯૬:—સવારના છ વાગ્યે પથારીમાંથી ઉઠયા. પાણીનાં હલેસાં જોરથી કિસ્તી સાથે અથડાતાં હતાં અને જે કિસ્તી હમેશાં જેલમ નદીના શાંત, મંદગતિવાળા પાણીમાં સ્થિર ચાલી જતી હતી તે આજ આમતેમ ડોલતી હતી અને ઉંચી નીચી થઇ પાણી સાથે અથડાયાં કરતી હતી. પાણીની છોળ તુતકપર આવતી હતી, કિસ્તી બુડશે તેવી શંકા કરાવતી હતી, અને બહાર જવા ના કહેતી હતી. માંઝી લોકો જોરથી બુમો પાડી હલેસાં મારતા હતા. આ વુલર લેક હતું. આ સરોવરમાં ઘણા અકસ્માત્ બને છે કેમકે આ સમુદ્ર જેવા સરોવરનાં મોજાં સામે માત્ર ચાર તસુજ પાણીમાં રહેતી કિસ્તીની શી વિસાત? માંઝી કાંઇ ગુસ્સે થઇ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા. આ શું છે એમ એક માંઝીને પુછતાં તેણે કહ્યું કે "આજ ત્રણ વાગે ચારે કિસ્તીઓને સાથે બાંધી અમારે વુલર લેકમાં ચાલવું હતું જેથી કોઇને જોખો વાગે નહિ પણ સાહેબ (પ્રાણજીવનભાઇ) વાળી કિસ્તીના માંઝીએ અગાડી પહોંચી જવા માટે—અમને

કોઇને ખબર આપ્યા વિના—કિસ્તી રાતના બે વાગે ચલાવી દીધી. સામાનવાળી કિસ્તી વુલરને કિનારેજ ચોંટી ગઇ અને રસોડાવાળી કિસ્તી વાંસે રહી ગઇ તેથી આવું મોટું જોખમ માથે લઈ અમે વુલરમાં આ એકલી કિસ્તીને નાખી છે. હવે ઘણુંકરી હરકતનો નહિ આવવા દઇએ પણ અમને ઘણી ધાસ્તી લાગે છે." આટલું કહી તે હલેસાં મારવા લાગ્યો અને અમે ઉઠીને "ઇશ્વરની ઇચ્છા વિના કાંઈ થતું નથી." એમ ધારી આ તળાવ અથવા સાગર જોવા લાગ્યા. માંઝી લોકોએ બહાર આવવા ના કહી પણ આ તોફાનથી સરોવરનો દેખાવ કેવો લાગે છે તે જોવાની જિજ્ઞાસા શાંત ન થવાથી અમે આંખો ચોળતા ચોળતા તુતકપર ઉભા રહ્યા. શ્રીનગર જતી વખતે આ સરોવરનું જલ એક મોટા અરિસા જેવું નજરે પડયું હતું પણ આજ તો તે સમુદ્ર બીજોજ થઇ ગયો હતો. મોટાં મોઝાંથી પાણી કુદતું હોય, બિચારી કિસ્તીપર ગુસ્સે થઇ ચોતરફથી તેના પર ધસી આવતું હોય અથવા તેને ગળી જવા ઇચ્છતું હોય તેવું દેખાયું. નજરે માત્ર નાની નાની ટેકરી જેવી તરંગ પરંપરાજ પડતી હતી. બીજી એકે કિસ્તી દૃષ્ટિએ પડતી નહોતી. ચોતરફ કિનારા સરખાજ દૂર દેખાતા હતા તેથી અમે મધ્ય ભાગમાં હતા. દુરબીનથી જોતાં માલમ પડયું કે આ તળાવમાં ચાલનારી બધી કિસ્તીઓ એક દૂરના ટાપુના કિનારાપર જતી રહી છે. વાદળાં અને ધુમ્મસથી સૂર્ય દૃષ્ટિએ પડતો નથી. બરફના પર્વતો માત્ર ઝાંખા ઝાંખાજ દેખાય છે. કિનારા પરનાં વૃક્ષ, ડુંગરપરની

પોતાની કિસ્તીના વખાણુ કરી સર્ટીફીકેટોના થોકડા બતાવતા હતા. આ વખને કિસ્તી પોતે જોઇનેજ પસંદ કરવી કેમકે દરેક માંઝી પાસે સર્ટીફીકેટા હોય છે અને દરેક માંઝી પોતાની કિસ્તીના સરખાં વખાણુ કરેછે. અમે અમારી કિસ્તી પસંદ કરી રાત તેમાંજ રહ્યા હતા. આ વખતે પ્રાણજીવનભાઇ ખુલ્લે શરિરે નાહ્યા હતા તેથી એકદમ ટાઢ ચડી ગઇ હતી અને તુરત તાપ્યા ન હત તો તાવ ચડી આવત. ત્યારથી એમણે રાતે નહાવાનું અને જમવાનું બંધ કર્યું હતું. આ વખતે સવારમાં કિસ્તી પર લોટ જેવો બરફ પથરાઇ ગયો હતો અને સામાન ફેરવતાં માણસો લપસી પડતાં હતાં.)

પર્વતપરની આડી અવળી સડકપર અમારી ગાડી ચાલવા લાગી. સફેદાના લીલા ગોટા અને ચિનારના સોનેરી ગોટા નજરે પડતા બંધ થયા. તેઓની જગ્યાએ મયૂર પિચ્છ જેવાં ચળકતાં સરોનાં અસંખ્ય વૃક્ષો અને બીજા જુદા જુદા રંગના સુશોભિત ગાલીચા દરેક ડુંગર અને ખીણુમાં પથરાઇ ગયા છે, સ્લેટના પર્વતોની દીવાલો અને ધાટ વૃક્ષ ઘટા હળી બાજુપર ઝૂમી રહી છે. જમણી બાજુએ ઉંડી ખીણુમાં જેલમ નદી વહે છે. આ જેલમ જેમાં બારામુલ્લાં સુધી કિસ્તી ચાલી શકે છે અને જે માત્ર તળાવ જેવી સ્થિર દેખાય છે તેમાંથી પહેલાં મુગ્ધાના નૂપુરરવ જેવો, પછી ઉતાવળે પરણુવા જતી બાલાના રથના ઘુઘરા જેવો, પછી મદમત્ત ગંધગજની ગર્જના, સિંહના ઘર્ઘરઘોર અથવા, વાંસ

ઝાડીમાં ફુંકાતા પવન જેવો, પછી વર્ષાઋતુની ગર્જના સાથે ખડખડી પડતા કૈલાસ શિખરના ગડગડાટ જેવો અથવા બ્રહ્માના કમંડલુમાંથી શંકર જટાપર અને શિવ મસ્તક પરથી મેરુ પર્વતપર પડતી ભાગીરથીના ઘુઘવાટ જેવો, પગલે પગલે વધતો જતો, પાણીની છોળો ઉડાડતો, અનેક ઇંદ્રિ ધનુષ્યો રચતો, ઘોડાની પીળી કેશવાળી જેવાં ઉછળતા, નીચે જતાં, ફેલાઇ જતાં અને ભેગા થતાં ફીણના ગોટાને ઉત્પન્ન કરતો, ભમર અને વમળને જન્મ આપતો, ખેંચી જતો અને લય કરતો પર્વતોમાં પ્રચંડ પડઘો પાડતો, ગુફાઓમાં ભરાઇ રહેતો, વૃક્ષ, વેલી અને પથ્થરોને ધ્રુજાવતો, પાતાળ ફાડી નાખવા યત્ન કરતો, કાસ્મિરને સપાટ કરવા મથતો, આંખને પોતા તરફ ખેંચતો, કર્ણ વિવર બંધ કરતો, ફોડી નાંખતો, નદીના ઉકળતા, ઉછળતા, પછડાતા ધોધનો ગંભીર અવાજ બહાર નીકળી ચારે દીશામાં ફેલાય છે; સૃષ્ટિના સંધિબંધ તોડી નાખવા ઇચ્છતો હોય તેમ દેખાય છે અને બીજા દરેક અવાજને દબાવી દેછે. તેથી પક્ષિઓ મુંગાં હોય, વૃક્ષો હલતાં અને ઘસાતાં છતાં અવાજ ન કરતાં હોય, અને પવન સાચવી સાચવીને સંચરતો હોય તેમ ભાસે છે. આથી યુદ્ધમાં ગયેલા પતિઓને માટે શોક કરવાથી પડતાં અનેક રાજ્ય સુંદરીઓના અશ્રુ જેવાં,વરસાદની અખંડ હેલી જેવાં, અને વસંતમાં ઉગી ચડી વિખરાઇ જતી, શ્રીમંતના જલ યંત્રમાંથી નીકળતી જલધારા જેવાં જલ બિંદુઓ અહર્નિશ ચોપાસ છંટાય કરે છે. ગંગા શંકરે મસ્તકપર ધરી અને

ભારીઓ ઉપાડી અને સ્ત્રીઓ બાળકને તેડી ચપતા પગમા પહેરી વગર બીક પુલ ઓળગ્યા કરે છે પુલમા ઘણો ઝોળ પડી જાય છે અને હિચકા કરે છે એક વખતે કેટલા માણસોએ આ પુલપર ચાલવુ તેનો કાઇ નિયમ નથી તેથી ઘણા માણસો ચાલવાથી કોઇ કોઇ વખતે અતિ બોજો થવાથી આ ઝુલતો પુલ તુટી જાય છે* માણસના પગ પાણીથી માત્ર ત્રણ ચાર હાથ ઊંચા રહે છે દોરડાના આ ભયકર પુલપર ચાલવાની અમારામાથી કોઇની હિમ્મત ચાલી નહિ કાસ્મીરમા આવા ઘણા પુલ હોય છે નાના નહેરપર એક આડુ ગોળ મોટુ ઝાડનુ થડ મુકી દે છે અને તે વિચિત્ર પુલપર કાસ્મીરી ટટુ અને માણસ દહેશત વિના ચાલ્યા જાય છે જેનમ નદી એટલા જોરથી વહે છે કે આ મુલ્લા પછી વચમા થામનાવાળો એકે પુલ બાધી શકાયો નથી

એ દોરડાનો પુલ જોઇ જરા અગાડી ચાલ્યા એટલે એક મોટુ મેદાન આવ્યુ લીલુ ઘાસ તેપર છવાઇ ગયુ હતુ ચોપાસ સુદર લીલા અને સ[illegible]ા રગથી ગુલાબી દીસતા પર્વતો છવાઇ ગયા છે આવા મેદાનની વચ્ચે એક સારી મગરડાનો ડાક બગલો છે તેમા અમે ગત રહ્યા

તા૦ ૧૨-૧૧-૯૨ —સવારમા ચા પીધા પછી આઠ વાગે ઉરી છોડયુ રમોડના સામાન સાથે કેટલાક માણસોને,

*નીચે પત્થરમા પછડાતી, ફુપાતી, કુદતી જેથમ નદી પૂર જોસથી ચાલી જાય છે

રસ્તામાં બપોરે જમવાનું તૈયાર રાખવા અગાડી મોકલી આપ્યાં હતાં. આ વળતી મુસાફરીમાં અમે હમેશાં આવી ગોઠવણ કરતા કેમકે જતી વખત તેમ ન કરવાથી અમને ઘણીજ મુશ્કેલી પડી હતી. સાંજે ગરી પહોંચવું હતું. તે ઉરીથી ચોત્રીસ માઇલ દુર છે.

આ રસ્તો ઘણોજ વિકટ છે. એક બાજુએ ઊંચા પર્વતો અને બીજી બાજુએ એક હજારથી વધારે ફીટ ઊંડી, જેલમના ધુધવાટથી ગાજી રહેલી ખાઇ આવી રહેલી છે. કેટલાએક પર્વતો કાળા સખત પથ્થરના છે, કેટલાએક સ્લેટના છે અને કેટલાએક માટીના છે. આ દરેક પર્વતપર સરખાંજ સુશોભિત વૃક્ષો આવી રહેલાં છે, ઉંચાઇમાં પણ ઘણાખરા સરખાજ. ગિરના જેવા કાળા કાગડાના વિચિત્ર જાતના અવાજ, કોઇ કોઇ કુંજમાં મધ્યાન્હ સમયે છુપી રહી મધુર ગાયન કરતાં ચાંડુલોના સુસ્વર અને વર્ષાની શાંત રાત્રિનું ભાન કરાવતાં તમરાંના ધ્વનિ દરેક પર્વતપર સંભળાય છે, જેલમ નદીનાં ઉછળતાં ફીણ દરેક ડુંગરપરથી દેખાય છે, સામે ટેકરીઓપર ચરતાં ઢોર અને પહાડી બકરાં અને ફરતાં જંગલી માણસો દરેક જગ્યાએથી નજરે પડે છે અને નાનાં મોટાં ઝરણ, ખળખળીયાં અને ધોધથી દરેક પહાડ સુશોભિત દીસે છે; પણ ધૂળના પર્વતો તો નિરંતર ભીનાજ રહે છે; પાસેથી પસાર થતી દરેક વસ્તુને શીતલ કરી દે છે અને ઝાડની અતિગીચ કુંજ ગલીઓથી છવાએલા છે. આ પર્વતોપર અસંખ્ય ગડગડિયા નાના મોટા પથ્થરો ચોંટી રહેલા છે.

જરા પાળા ચાલવા લાગ્યા. દાતણુ કરવાનો સમય થઇ ગયો પણુ કોઇ ઓળખાણવા ઝાડનું દાતણ કરતાં વખતે હરકત થાય તેથી કોઇ ડાંખળી તોડતું નહીં; આખરે દાડમી નજરે પડી તેથી તેનું દાતણુ કરી આગાડી ચાલ્યા.

અર્ધ ચંદ્રકાર અને ચક્કર જેવા આકારમાં આવી રહેલા પર્વતોમાં ઊંચી ચડતી સડક પર ગાડી ધીમે ધીમે ચાલી જતી હતી. આ પ્રદેશમાં ઝાડ અને સૌથી વધારે મરોની ઘટા ઘણી સુંદર છે. કેટલાક વન બળી ગયેલાં દિસતાં હતાં, તેનાં ઝાડ ભુખરાં અને પાંદડા વિનાનાં હતા. આવાં કેટલાંક ઠુઠાં પડી ગયેલાં હતાં અને કેટલાંક ઉભાં અને આડાં ઉભેલાં હતાં, જાણે કેમ ભગવાં વસ્ત્ર વાળા જોગી આસન કરી સમાધીસ્થ રહ્યા હોય ! કેટલેક સ્થાને ઘણીજ લીલી વૃક્ષ ઘટાંમાં પાણીના ધોધ પડતા હતા. ડાબી બાજુ જેલમ નદી દૂર જતી અને નાની થતી દેખાતી હતી કેમકે અમે ઘણાજ ઊંચા ચડતા હતા.

(કાશ્મીર જતી વખતે જ્યારે એવા ઊંચા પર્વત પરથી એવી ઊંડી ખાંઇમાં ચાલી જતી તે જેલમને પ્રથમ જોઇ હતી ત્યારે આ જેલમ છે એમ કોઇએ ધાર્યું નહોતું.)

જેલમ માતાએ સંધાત છોડયો. અરે ! તેણે એક માની માફક શ્રીનગરમાં અને શ્રીનગરથી કોહાલા સુધી અમારી સંભાળ લીધી, તેના ખોળામાં અમને રમાડયા, તેના પયથી અમારૂં પોષણ કીધું, હાલરડાં ગાઇ અમને આનંદ આપ્યો,

ઘુઘરો વગાડી રીઝવ્યા, નવી નવી વસ્તુઓ દૃષ્ટિ આગળ ધરી તૃપ્ત કીધા, આખરે સીતાની માફક પૃથ્વીમાં સમાઇ ગઇ, તેના પ્રથમના ઇરાદા પ્રમાણે બલિરાજા પાસે ચાલી ગઇ, વજ્ર જેવા, આ સ્વર્ગના પાષાણોને ફાડી લોપ થઇ ગઈ; પર્વતોને આડા ધરી સંતાઇ ગઇ, કોણ જાણે ક્યાંઇ દૃષ્ટિ મર્યાદ બહાર દોડી ગઇ; હવે તેના ફરી દર્શન ક્યારે થશે! તેના વિના ઘાડ, સુંદર, રમણીય, વિશાલ અને નવપલ્લવ વૃક્ષો અને વેલી પણ શૂન્ય દીસવા લાગ્યાં, તેના વિના મોટી મોટી ખીણો સતી ભાસવા લાગી, તેના વિના મહાન્ પર્વતો અને બરફથી ઢંકાયેલા શિખરો પણ અલંકાર વિહીન દેખાવા લાગ્યા, જેલમ માતા ગઇ; ગઇજ!

કોહાલેથી દશેક માઇલ દૂર નીકળી આવ્યા, ચઢાણું અતિશય મુશ્કેલ છે, માણસને ચાલતાં પણ શ્વાસ ચડી જાય અને ઉભા થઇ રહેવું પડે તેવું છે, તો ધન્ય છે આ છ માણસોને ટપાલ બંધ ખેંચી જતા ઘોડાને? કોચમેનને ચુમચી ભાગોળ મારવી પડતી હશે પણ તે વારંવાર "બાદશા" અને 'અલારખા' એ શબ્દો બોલી તેના નીમકહલાલ, મજબુત અને તેજ ઘોડાને સાબાશી અને આશિર્વાદ આપતો હતો.

ડાક રેવડીવાળું ફેગવાડી આવ્યું. આ વખતે સાં માણસો અગાડીથી ગયાં હતાં અને રસોઇ તૈયાર હતી તેથી એક ઝાડની એકદમ છાંયા નીચે કોઇના પાંદડાઓ ...

ઘુઘરો વગાડી રીઝવ્યા, નવી નવી વસ્તુઓ દૃષ્ટિ આગળ ધરી તૃપ્ત કીધા, આખરે સીતાની માફક પૃથ્વીમાં સમાઇ ગઇ, તેના પ્રથમના ઇરાદા પ્રમાણે બલિરાજા પાસે ચાલી ગઇ, વજ્ર જેવા, આ સ્વર્ગના પાષાણોને ફાડી લોપ થઇ ગઈ; પર્વતોને આડા ધરી સંતાઇ ગઇ, કોણ જાણે કયાંઇ દૃષ્ટિ મર્યાદા બહાર દોડી ગઇ; હવે તેના ફરી દર્શન કયારે થશે! તેના વિના ઘાડ, સુંદર, રમણીય, વિશાલ અને નવપલ્લવ વૃક્ષો અને વેલી પણ શૂન્ય દીસવા લાગ્યાં, તેના વિના મોટી મોટી ખીણો સતી ભાસવા લાગી, તેના વિના મહાન્ પર્વતો અને બરફથી ઢંકાયેલા શિખરો પણ અલંકાર વિહીન દેખાવા લાગ્યા, જેલમ માતા ગઇ; ગઇજ!

કોહાલેથી દશેક માઇલ દૂર નીકળી આવ્યા, ચઢાણ અતિશય સખત છે, માણસને ચાલતાં પણ શ્વાસ ચડી જાય અને ઉભા થઇ રહેવું પડે તેવું છે, તો ધન્ય છે આ ૭ માણસોને ઝપાટા બંધ ખેંચી જતા ઘોડાને? કોચમેનને કુમચી ભાગ્યેજ મારવી પડતી હશે પણ તે વારંવાર "બાદરા" અને 'અલારખા' એ શબ્દો બોલી તેના નીમકહલાલ, મજબુત અને તેજ ઘોડાને સાબાશી અને આશિર્વાદ આપતો હતો.

ડોલ રેવડીવાળું ફુગવાડી આવ્યું. આ વખતે ત્યાં માણસો અગાડીથી ગયાં હતાં અને રસોઇ તૈયાર હતી તેથી એક ઝાડની એકલ છાંયા નીચે કોઇના ખાટલાપર બેસી જમી

જરા પાળા ચાલવા લાગ્યા. દાતણ કરવાનો સમય થઇ ગયો પણ કોઇ ઓળખણ્યા ઝાડનું દાતણ કરતાં વખતે હરકત થાય તેથી કોઇ ડાંખળી તોડતું નહીં; આખરે દાડમી નજરે પડી તેથી તેનું દાતણ કરી અગાડી ચાલ્યા.

અર્ધ ચંદ્રકાર અને ચકાર જેવા આકારમાં આવી રહેલા પર્વતોમાં ઊંચી ચડતી સડક પર ગાડી ધીમે ધીમે ચાલી જતી હતી. આ પ્રદેશમાં ઝાડ અને મૌથી વધારે સરોની ઘટા ઘણી સુંદર છે. કેટલાક વન બળી ગયેલાં દિસતાં હતાં, તેનાં ઝાડ ભુખરાં અને પાંદડા વિનાનાં હતાં. આવાં કેટલાંક ઠુંઠાં પડી ગયેલાં હતાં અને કેટલાંક ઉભાં અને આડાં ઉભેલાં હતાં, જાણે કેમ ભગવાં વસ્ત્ર વાળા જોગી આસન કરી સમાધીસ્થ રહ્યા હોય ! કેટલેક સ્થાને ઘણીજ લીલી વૃક્ષ ઘટામાં પાણીના ધોધ પડતા હતા. ડાબી બાજુ જેલમ નદી દૂર જતી અને નાની થતી દેખાતી હતી કેમકે અમે ઘણાજ ઊંચા ચડતા હતા.

(કાશ્મીર જતી વખતે જ્યારે એવા ઊંચા પર્વત પરથી એવી ઊંડી ખાંઇમાં ચાલી જતી તે જેલમને પ્રથમ જોઇ હતી ત્યારે આ જેલમ છે એમ કોઇએ ધાર્યું નહોતું.)

જેલમ માતાએ સંઘાત છોડયો. અરે! તેણે એક માની માફક શ્રીનગરમાં અને શ્રીનગરથી કોહાલા સુધી અમારી સંભાળ લીધી, તેના ખોળામાં અમને રમાડયા, તેના પયથી અમારૂં પોષણ કીધુ, હાલરડાં ગાઇ અમને આનંદ આપ્યો,

ઘુઘરો વગાડી રીઝવ્યા, નવી નવી વસ્તુઓ દૃષ્ટિ આગળ ધરી તૃમ કીધા, આખરે સીતાની માફક પૃથ્વીમાં સમાઇ ગઇ, તેના પ્રથમના ઇરાદા પ્રમાણે બલિરાજા પાસે ચાલી ગઇ, વજ્ર જેવા, આ સ્વર્ગના પાષાણોને ફાડી લોપ થઇ ગઈ; પર્વતોને આડા ધરી સંતાઇ ગઇ, કોણ જાણે ક્યાંઇ દૃષ્ટિ મર્યાદા બહાર દોડી ગઇ; હવે તેના ફરી દર્શન ક્યારે થશે ! તેના વિના ધાડ, સુંદર, રમણીય, વિશાલ અને નવપલ્લવ વૃક્ષો અને વેલી પણ શૂન્ય દીસવા લાગ્યાં, તેના વિના મોટી મોટી ખીણો સૂની ભાસવા લાગી, તેના વિના મહાન્ પર્વતો અને બરફથી ઢંકાયેલા શિખરો પણ અલંકાર વિહીન દેખાવા લાગ્યા, જેલમ માતા ગઇ ; ગઇજ !

કોહાલેથી દશેક માઇલ દૂર નીકળી આવ્યા, ચઢાણું અતિશય સખત છે, માણસને ચાલતાં પણ શ્વાસ ચડી જાય અને ઉભા થઇ રહેવું પડે તેવું છે, તો ધન્ય છે આ છ માણસોને ઝપાટા બંધ ખેંચી જતા ઘોડાને ? કોચમેનને કુમચી ભાગ્યેજ મારવી પડતી હશે પણ તે વારંવાર "બાદરા" અને 'અલ્લારખા' એ શબ્દો બોલી તેના નીમકહલાલ, મજબુત અને તેજ ઘોડાને સાબાશી અને આશિર્વાદ આપતો હતો.

ડોઇ રેવડીવાળું ફ્રુગવાડી આવ્યું. આ વખતે સૌ માણસો અગાડીથી ગયાં હતાં અને રસોઇ તૈયાર હતી તેથી એક ઝાડની એકલ છાંયા નીચે કોઇના ખાટલાપર બેસી જમી

લીધું. શ્રીનગરથી લીધેલાં થઇ રહેવા આવેલાં પાન ચાવ્યાં અને કુચ કરવાની પાછી તઇયારી કરી ચાલ્યા.

શી ઝાડની સુંદર ઘટા! કેવી ઠંડી પવનની લહર! કેવા રમણીય દેખાવ! ફગવાડી અને મસુરીની વચમાં ચાર ભોંયરાં (ટનેલ્સ છે, તેની નીચે થઇને ઘોડાગાડીને અને દરેક વટેમાર્ગુને ચાલવું પડે છે. આમાનું એક ઘણું મોટું છે. ભોંયરામાં ઉપરથી અને બંને બાજુએ પાણી વહ્યા કરે છે. નીચે ચાલતી વખતે કોઇ કોઇ ટીપાં ઉપર પડે છે તેથી આ નાની જુદીજ સૃષ્ટિમાં હંમેશ વર્ષાઋતુ વસ્તી હોય તેવું ભાસે છે. ઉપર ભારે પથ્થર ટટળી રહેલા છે, તેથી કોઇ વખતે પડશે અને તેથી કોઇના જીવની હાની થશે એવી ધાસ્તી રહે છે. આ ભોંયરાંને પાડી નાખવાં અથવા અંદરથી ચણાવી લેવરાવવાં જોઇએ. નહિ તો તે કોઇ નહિને કોઇ દીવસ અસલી કાળકાની માફક કોઇ નિરપરાધી મનુષ્ય પ્રાણીનો ભોગ લેશે.

ભરિ હીલપર રહેતા સોલજરોની બંદુકોના બહાર સંભળાવા લાગ્યા તેથી જાણ્યું કે હવે અમે મસુરી પહોંચી ગયા છીએ. આ ડુંગરની ઉપલી સપાટી જ્યાં શહેર છે તે સમુદ્રની સપાટીથી સાત હજાર ફીટ ઉંચી છે તેથી હવા ઘણી ઠંડી રહે છે. આટલા ભાગમાં પાઇન અને સરોના વૃક્ષોની ઘણીજ સુંદર ઘટા છે, આવાં ઉંચા વૃક્ષો અમે કયાંઇ જોયાં નથી. પાઇનના કેટલાક સોટા એકસો ફીટ અથવા તેથી પણ

વધારે ઉંચા હશે. ખરેખાત સ્વર્ગનાંજ વૃક્ષો ! આ સ્વર્ગના વાવટાની છાંયામાં આવ્યા કે શીતલતા ઘણીજ વધી ગઇ. ઠંડી વધી, ગરમ કપડાં પહેર્યાં.

સાંજના ત્રણવાગે મસુરીના ડાક બંગલા પાસે જ્યાં ગાડીઓ અને એક્કા ઉભા રહે છે ત્યાં પહોંચી ગયા. આ જગ્યાને સનિએક કહે છે. ગાડીપરથી ઉતરી, ઘોડાપર હાથ ફેરવી, શાબાશી આપી, આશરે મરડી ટેકરીનાં એક ખુણાપર ડાક બંગલો છે તેમાં ઉતારો કર્યો.

અમે કાગળ લખવા બેઠા અને ડાક બંગલાના એક માણસને ડંડી લેવા મોકલ્યો. ડંડી એ એક જાતની ડોળી, છે, તેમાં એક માણસ બેસે છે અને ચાર માણસ તેને ઉપાડે છે. બેસવાને માટે ખુરસી ગોઠવેલી હોય છે. તેનો આકાર નાની હોડી જેવો હોય છે.

ડંડીઓ આવી, પાછળ રહેલા એક્કામાંના કેટલાક આવી પહોંચ્યા, કાગળ બંધ કર્યા, ફરવા જવાની તૈયારી કરી.

અકેકી ડંડીમાં અકેક જણ બેશી ગયા કે તુરતજ ઉપાડયા. "રામ બોલો ભાઇ રામ." આ ડંડી ઉચકનારા મીયાના પાળાની માફક ઝુમો પડતા ચાલતા નથી. લંગોટી સિવાય બીજાં કપડાં ભાગ્યેજ શરીરપર હોય છે, છતાં નેણ સુધી વાળનાં પટીયાં પાડેલાં હોય છે. સૌંદર્ય જે પોતાને થોડુંજ ઉપયોગી છે તેને મેળવવા માણસ કેટલાં મથે છે !

કોચમેન કરે શું? તે તો તેનાથી ખેંચાય તેટલી લગામ ખેંચતો હતો. ખાસદારને પાછલી લાકડીની વિચિત્ર બ્રેકપર ઉભો રાખ્યો હતો, જેથી પઇ વધારે ઘસાય તો પણ ઉતરાણ એટલું હતું કે ગાડી ગડી જતી હતી. ઘણી વખત અમે ઉતરી જતા હતા અને ગાડી ધીમી પડે ત્યારે દોડીને ચડી જતા હતા. એક વખત એક સાંકડું વાળવાનું આવ્યું. ગાડી જોસમાં રડી જતી હતી " ગાડી હમણાં ખાઇમાં ચાલી, હવે રામ રામ, ફ્દકો મારીએ તોપણ તેજ ખાઇ આડી આવે છે, દુનિયાને પ્રણામ " એમ વિચાર કરતા હતા તેટલામાં કોચમેને એકદમ હાથી લગામ ખેચી અને ગાડી રોકવા કોશીશ કરી, પણ તેનાં બે પઇ ગટરમાં પડી ગયાં અને પરવતમાં ગાડી અટકી ગઇ! જો જમણી તરફ અથવા સીધી જરા વધારે ચાલત તો પછી કોઇ પાછું કાઠીયાવાડ જાત નહીં. 'પરમાત્મા પલમાં ચાહે સો કરે.'

અસ્તુ. ટ્રેટ નામનું ગામ આવ્યું. ઉતરણનો ઘણો ભાગ ઉતરીગયા, ઘોડાને વીસામો આપ્યો.

મરી હીલ જતી વખતે અહીં ઘોડા બદલાવવા હતા પણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તેમ બની શકયું નહોતું. ઘોડા બદલાવતાં અને તે જોડ અટકી તેથી પાછી અગાડીનીજ ઘોડાની જોડ જોડતાં જેટલો વખત ગયો તેટલો વખત અમે જરા અગાડી ચાલી છવીશ માઇલના પાટીયાં નીચે એક પથરા પર થોડો વખત બેઠા હતા, અને ત્યાં દુનીયાંની વાતો

કરી આનંદ મેળવ્યો હતો. ગીગાભાઇ, બાલુભાઇ, અને હું એ ત્રણજ જણા હતા. બીજા બધા પાછળ ગાડી પાસે હતા. આ જગ્યા ખરેખાત કોઇ મનસ્વિ અથવા તપસ્વિને યોગ્ય છે. ઉપર હાથી હાથી જેવડા મોટા પથરા છે, તેમાં ઘાડ ધુધવતું અંધારૂં, લીલું, શીતલ, સુગંધી, રમણીય, ભવ્ય અને મોટું જંગલ છે, છાયા ઘણીજ મનોહર છે, દેખાવ ઘણોજ શુશોભિત છે, ખીણ ઘણીજ ઊંડી છે. પર્વતો ઘણાજ ઊંચા છે. આ જગ્યા પર કોણ જાણે મને સ્વાભાવિકજ નિષ્કારણ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી વર્ણન લખવું એ અસંભવિત છે કેમકે તેને વિષે હું જે કાંઇ લખીશ તે મને ઓછુંજ લાગશે. તેને હું કૈલાશથી પણ વધારે સુખકર અને સ્વર્ગથી પણ વધારે સુંદર માનું છું.

અમારા વિશ્રામ સ્થાનને પ્રેમ સાથે પ્રણામ કરી ટ્રેટ છોડયું. તે છોડયું ત્યારે એક મિત્રથી જુદા પડતાં જેટલું દુઃખ થાય તેટલું થયું હતું અને આ લખતાં પણ તેજ વખત જેવું નિષ્કારણ દુઃખ થાય છે. ઇશ્વર તેનાં એક વખત ફરી દર્શન આપો. તથાસ્તુ.

કાસ્મીરના છેલ્લા રમણીય દેખાવો જોતા જોતા આતુર મને અમે છત્તર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં કાસ્મીરની ઠંડી નથી, ત્યાં ડુંગર નથી, ત્યાં બરફ નથી, ત્યાં ઝાડી નથી, ત્યાં કુંજો નથી, ત્યાં ઝરણુ નથી, ત્યાં ખળખળીયાં નથી, ત્યાં નાળાં નથી, ત્યાં ખીણો નથી. નથી તે ખુબસુરતી, નથી તે રમ-

ણીયતા, નથી તે ભવ્યતા, નથી ત્યાં મનોહર વેલી, કુદરતી બગીચા, લીલી જમીન, કાળાં અને નવરંગી વાદળાં:–તે તો હવે ગયાં, હવે તે સ્વર્ગ છોડ્યું, હવે તે સુખ ખોયું, હવે તે આનંદ ગયો, તે ખુબી સ્વપ્નામાંજ જોવાના, તે પક્ષીઓનાં તે મધુર ગીત તો હવે નિદ્રામાંજ કાને પડશે. જેલમ નદીની તે ગર્જના હવે સ્વપ્નામાંજ સંભળાશે. સ્વપ્નામાંજ હવે સરોની ઘુઘવતી ઘટા દેખાશે અને સંભળાશે. સ્વપ્નામાંજ હવે તે ડાલલેક, તે તખ્તે સુલેમાન, તે વુલરલેક, તે નદીનાળાં, તે ફલફુલ અને તે વનસ્પતિ દર્શન દેશો રોજ તોપણ શું?

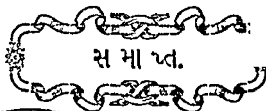
છત્તરમાં એક સુંદર બગીચો છે. તે કાશ્મીરી સૌંદર્યની શેશ છે. કાશ્મીરી રમણીયતાની છાયા છે. કાશ્મીરી દેખાવનું એક બગડેલું ચિત્ર છે. શીતકટિ બંધમાંથી ઉચકીને અમને જાણે ઉષ્ણકટિ બંધમાં નાખ્યા હોય તેવું થયું. શરીર બળવા લાગ્યાં. ગરમીથી ચહેરા લાલચોલ થઇ ગયા. મધ્યાન્હ સમય થઇ ગયો હતો. કોઇ હાલતું ચાલતું નહતું કોઇ બોલતું નહતું, શ્રાવણની મેઘલી રાત જેવું મૌન સર્વ વ્યાપક થઇ ગયું હતું. પવન જ હલનો અને ખડખડાટ કરતો હતો. એક સુંદર સુગધી વૃક્ષ નીચે ખાટલો નખાવી અમે પડ્યા. જરા દૂર એક પાણીનું ઝરણુ વહેતું હતું તેમાં અમારા માણસો ખુશી થઇ થઇ નહાતા હતા. રસોડું પણ એક ઝાડ તળેજ કર્યું હતું. કાશ્મીરની મુસાફરી હવે સહીસલામત પૂરી થઇ તેથી આ પણ એક ઉત્સવનો દિવસ હતો પણ સ્વર્ગ છોડતાં કોને દુઃખ ન થાય?

રસોડું તૈયાર હશે એમ અમે ધાર્યું હતું તેથી લુલા વશરામ ખવાસને બોલાવી કહ્યું કે " કેમ થાળીને કેટલી વાર છે ? " તેણે કહ્યું " સાહેબ, તૈયાર નથી લાખો હમણા જ આવ્યો. " મેં પૂછ્યું " કેમ ? " તેણે કહ્યું " બેંસાં એક્કાવાળો એવો હર કે એક્કો ઉંધો નાખ્યો અને લાખો પડ્યો. " રહીમાભાઇ અને હું વાતો કરવા લાગ્યા. લાખો રસોઇઓ રાંધતો હતો ત્યાં વશરામ ખવાસ ગયા અને પોતે પણ પડ્યા હતા તેથી આવેશમાં આવી જઇ ઉસમાન સાથે વાતો કરવા લાગ્યા—" એકેવાલા એદ્દા ખરાબ જે એક્કા ધર્સીતા એ ત્રે ગાહુ છણ્યાપે. ઇ એદ્ર ખરાબ અઇ કે કેંઉંગ ટંગઆં વજુરીધાં " ઊસમાન બોલી ઉઠ્યો " ઇ ગાલ ખરી આય મુકે ફગાયો એટલે મૂંજોય મથ્થો ફાટી વિયો. નેર વસરામ, લાખો હેરપિયો. તેંજી ટંગ મોરડીજી પઇ " " બેંસાં એકેવાલા હીંય આયનાં. "

અમારૂં ધ્યાન આ ગમતીવાતો તરફ ગયું અને બાઇએ વશરામને પુછ્યું " શું વાતો થાય છે ? " તેણે કહ્યું " સાહેબ લાખો પડી ગયો ! અરે તે ખાઇમાં જાત, માંડ બચ્યો. ભગવાનજી કિરપા આય કે બચ્ચિયવીયો " બાઇએ કહ્યું " તમારા પગને અને ઉસમાનના માથાને કેમ છે ? " વશરામે જવાબ દીધો કે " અમારૂં મ પૂછો, બિચારા લાખાજો જીવ બચ્યો એજ ઠીક ગાલ થઇ. " બાઇએ કહ્યું " હવે ફીકર નથી બે કલાકનો રસ્તો છે. "

એક દિનાં દમયતિ તજી નલ"
એક દિનાં ફિરકી સુખ પાયો,
એક દિનાં બન પાંડુ ગયે
અરૂ એક દિનાં શિર છત્ર ધરાયો,
શોચ પ્રબીન કછૂ નકરો
કિરતાર યહી બિધિ ખેલ રચાયો."

લી૦ સુરસિંહજી ના
સચ્ચિદાનંદ સ્મરણ પૂર્વક

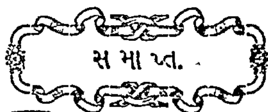

ધી દામોદરદાસ પ્રીન્ટીંગ હાઉસ—રાજકોટ.

परीशिष्ट वीजुं.

એક દિનાં દમયંતિ તજી નલ
એક દિનાં ફિરહી સુખ પાયો,
એક દિનાં બન પાંડુ ગયે
અરૂ એક દિનાં શિર છત્ર ધરાયો,
શોચ પ્રબીન કછૂ નકરો
કિરતાર યહી બિધિ ખેલ રચાયો."

લી૦ સુરસિંહજી ના
સચ્ચિદાનંદ સ્મરણ પૂર્વક નમસ્કાર.

ધી દામોદરદાસ પ્રીન્ટીંગ હાઉસ—રાજકોટ

परीशिष्ट बीजुं.

[વિદેહ કૈવલ્ય મણિલાલ નભુભાઈએ પ્રસ્તુત લેખ સમ્બન્ધી કરેલી કેટલીએક સૂચનાઓ].

પૃષ્ટ ૮૦. લીટી ૨૭— "છાપરા ઉપરથી રડતું હતું" - એને માટે લખે છે કે: "That does not apply at all"— "એ બીલકુલ લાગુ પડતું નથી"

પૃષ્ટ ૮૧ની નીચેની નોટસ પરત્વે લખે છે કે:

"I don't remember so I think, it is a simple description of darkness, irrespective of forests and mountains."

"આમ હોવાનું મને યાદ નથી. હું ધારૂં છું કે, એ માત્ર અન્ધારાનું વર્ણન છે. એને જંગલો કે પર્વતો સાથે સમ્બન્ધ નથી"

પૃષ્ટ ૮૪, છેલ્લા પારેગ્રાફને અંગે લખે છે કે:

"Of all your attempts at descriptions I like this best."